

Рівненський інститут слов'янознавства
Маріупольський гуманітарний інститут

Б.А.ПРИЩЕПА, Ю.М.НІКОЛЬЧЕНКО

Муравицьке городище

**Рівненський інститут слов'янознавства
Маріупольський гуманітарний інститут**

Б.А.ПРИЩЕПА, Ю.М.НІКОЛЬЧЕНКО

МУРАВИЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ

МАРІУПОЛЬ РЕНАТА 2001

**ББК 63,4 (4Укр.)
К 90**

Рецензент: М.М.Кучінко, доктор історичних наук, завідувач кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Рівненського інституту слов'янознавства Київського інституту "Слов'янський університет", протокол № 6 від 30 січня 2001 р.

Науково-методичною радою Маріупольського гуманітарного інституту, протокол №3 від 27 березня 2001 р.

Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.

**К 90 Муравицьке городище /Рівненський інститут слов'янознавства, Маріупольський гуманітарний інститут. - Маріуполь: Рената, 2001. - 80 с.: іл.
ISBN 966-7329-31-3**

В роботі подані результати археологічних досліджень Муравицького городища. Вміщений опис матеріалів поселення міді-бронзи, аналізуються ранньосередньовічні пам'ятки літописної Муравиці, які виявлені під час багаторічних розкопок на території селища Млинів Рівненської області. Дається характеристика відкритих споруд, речових знахідок, уточнена хронологія поселення, висловлена нова точка зору щодо особливості соціально-економічного розвитку давньої слов'янської фортеці на Волині. Для археологів, істориків, етнографів, краєзнавців, викладачів і студентів, а також для всіх, хто цікавиться старожитностями України.

ББК 63,4 (4Укр.)

ISBN966-7329-31-3

© Б.А.Прищепя, Ю.М.Нікольченко, 2001
© Оформлення "ІнформМеню", 2001

ПЕРЕДМОВА

В басейні ріки Ікви, правої притоки Стиру, відомі десятки археологічних пам'яток, які розкривають історію заселення цього регіону з найдавніших часів до пізнього середньовіччя. Такі пам'ятки на Волині, як палеолітична стоянка на горі Куличивці поблизу Кременця, ґрунтові та курганні поховання мідного і бронзового віків біля села Івання, могильник пізньоримського часу в селі Дитиничі добре відомі в науковій та науково-популярній літературі. Інші ж, не менш важливі за своїм історичним значенням, згадуються в наукових та краєзнавчих публікаціях лише побіжно.

До числа останніх належать і археологічні пам'ятки поблизу колишнього села Муравиці, нині об'єднаного з селищем Млинів Рівненської області. Центральне місце тут займає середньовічне городище, на якому виявлені сліди ранньослов'янського поселення VIII - IX ст., потужні культурні нашарування і різноманітні об'єкти X - XII ст., насичені керамікою, знаряддями праці, предметами побуту та озброєння. Єдину згадку про Муравицю знаходимо в літописі під 1149 роком у зв'язку з міжусобною війною волинського князя Ізяслава Мстиславича з Юрієм Довгоруком, який в той час княжив у Києві [Літопис Руський, 1989, с.227]. Назва поселення походить від іменника "мурава" і означає "соковита лугова трава, дерн", "мокре місце, вкрите травою" [Етимологічний словник, 1985, с.90]. Назва якнайкраще розкриває особливості розташування поселення - на окремому пагорбі, що підвищується над заболоченою, порослою високою травою долиною ріки. Ранні історичні епохи представлені на Муравиці матеріалами мідного і бронзового віків. В періоди розвитку лендельської культури та стжижовської культури шнурової кераміки тут існували стаціонарні поселення. Це підтверджують досліджені залишки жител та господарських об'єктів, численні знахідки фрагментів кераміки, виробів з кремню та інших матеріалів. Найбільш пізні археологічні матеріали містить верхній культурний шар Муравицького городища. Вони датуються XV - XVII ст.

В XVI ст. Муравиця була містечком, в якому нараховувалося 193 будинки, тут щорічно проводились ярмарки [Сас, 1989, с.22, 132]. В роки Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, у 1648 р., маєток Муравицю було зруйновано [Архів ЮЗР, с.226, 227]. З того часу життя на території городища не відновлювалося.

Метою даної роботи є публікація матеріалів Муравиці, які відносяться до різних періодів історії населення Волині. В роботі автори висловлюють свою точку зору щодо дискусійних питань хронології та історії розвитку населення Волині в кінці I - на початку II тисячоліття.

спираючись на матеріали Муравицького городища.

Дослідження Муравиці були розпочаті І.К.Свешніковим у 1965 р., продовжені експедицією Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ю.М.Нікольченка та Б.А.Прищепи і тривали до 1985 року. Успішній роботі експедиції сприяли керівники Рівненського краєзнавчого музею В.Я. Сидоренко та Млинівського краєзнавчого музею В.Г. Столярчук. У складі експедиції працювали в різні роки співробітники Рівненського краєзнавчого музею Т.О.Пономарьова, Н.І.Кожушко, Є.Л.Лупенко, а також місцеві краєзнавці та історики, серед них О.І.Строков, М.І. Воробей. Усім їм автори щиро вдячні за допомогу.

РОЗДІЛ І.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ МУРАВИЦІ

1.1.Топографія пам'яток, оборонні укріплення Муравицького городища

Муравицьке городище знаходиться в північно-західній частині селища Млинів. Ріка Іква робить тут вигин, в східній частині якого знаходилось село Муравиця, нині об'єднане з Млиновим (рис. 1.1).

Для побудови давньої фортеці використали природний останець заввишки 6-8 м у долині правого берега Ікви, в місці впадіння в неї невеликої річки. Городище це складається з двох частин (рис.2). В південно-західній частині останця знаходиться невелике укріплення неправильної округлої форми розмірами 25х35м, загальною площею 1200 кв. м. Друга площадка значно більша, вона чотирикутна у плані, розмірами 85х85 м, загальною площею 7200 кв. м.

Поверхня обох площадок задернована, а значна ділянка більшої площадки від східного кута до центру зруйнована кар'єром у 60-х роках ХХ століття.

На меншій, південно-західній площадці, по периметру зберігся вал заввишки 1-1,5 м і завширшки 5-7 м. Він пошкоджений окопами часів світових воєн. Від іншої частини останця цю площадку відділяє глибокий рів завширшки 15 м. Рів перетинає земляний насип, вірогідно по ньому проходила доріжка, що сполучала обидві частини фортеці в давнину.

Навколо Муравицького городища розташовані синхронні селища, вони займали зручні ділянки на обох берегах ріки Ікви. Одне з таких селищ виявлене І.К.Свешніковим у 1960 р. на мисі при впадінні в Ікву невеликої річки (рис. 1.2). У 1975 р. Р.Т. Грибович тут дослідив рештки прямокутної напівземлянки з керамікою, яку він датував X-XI ст.

[Археологічні пам'ятки, 1982, с.221]. Однак, за ілюстраціями автора, поданими у звіті [Грибович,1975], кераміку із житла, на нашу думку, слід датувати X - початком XI ст.

На протилежному лівому березі невеликої річки, на зручному місі виявлені сліди багатощарового поселення (рис. 1,3). Під час археологічної розвідки у 1964 р. І.К. Свешніков зібрав тут у підйомному матеріалі уламки ліпного ранньослов'янського посуду VI - VII ст. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с.76]. А в 1974, 1976 рр. пам'ятку досліджував В.М.Конопля. Площа поселення - близько 1,5 га. Найбільш ранні знахідки тут датуються добою мезоліту. Виявлено також майстерню по обробці кременю бронзового віку (в ній виготовляли серпи і наконечники списів) і напівземлянкове житло з піччю-кам'янкою, яке автор розкопок датував XI ст.

За 150 м на схід від Муравицького городища, на західному схилі мисоподібного виступу берегового підвищення І.К.Свешніковим у 1960 р. зібрано у підйомному матеріалі вироби з кременю та ліпний посуд однієї з культур шнурової кераміки бронзового віку та давньоруські керамічні вироби (рис. 1,4).

Сліди ще одного поселення виявлені за 1 км на південний схід від Муравицького городища на території Млинова (рис. 1,5). На високому правому березі водосховища В.М. Конопля у 1971 р. виявив культурний шар поселення бронзового та раннього залізного віків, а також керамічні вироби доби Київської Русі.

На лівому березі Ікви, за 1,2 км на південний захід від Муравицького городища, поблизу села Береги в урочищі "Підхвороша" І.К.Свешніков у 1965 р. виявив давнє поселення (рис. 1,6). Тут в урвищі піщаного кар'єру були зібрані уламки посуду пізньоримського часу III - IV ст. та давньоруського періоду. Поселення займало берег ріки, що підвищувався над заплавою на 5-6 м [Свешніков, Нікольченко, 1982, с.70] .

1.2. Історія вивчення Муравиці.

Короткі відомості про Муравицьке городище знаходимо на археологічній карті Волинської губернії, яку підготував В.Б. Антонович [Антонович, 1901, с.78]. У 1931 р. його обстежили польські археологи. Зібраний тут керамічний матеріал датовано XI - XIII ст. [Rauhut, 1960, с.245, 246].

Перше детальне обстеження пам'ятки було проведене у 1960 р. експедицією по вивченню фортець під керівництвом П.О. Раппопорта [Раппопорт, 1967, с.58,59]. Тоді ж було складено план городища, перевірено шурфами культурний шар. При цьому вдалося виявити сліди трьох поселень: первісного (знахідки відщепів і сокири з кременю бронзового віку), давньоруського XI - XIII ст. та пізнього

середньовіччя XVI - XVIII ст.

Перші розкопки городища здійснив у 1965 р. І.К. Свешніков [Свешніков, Петегририч, 1978]. Розкоп площею 80 кв. м знаходився біля західного кута північної площадки давньої фортеці. Виявлено культурні відклади та об'єкти бронзового віку і часів середньовіччя. Первісне поселення визначене автором розкопок як приналежне до стижовської культури шнурової кераміки. До цього часу відносяться досліджені заглиблене житло, наземна піч та дві майстерні, у яких обробляли кремій. Давньоруський культурний шар тут був досить потужний і залягав до глибини 2 м. Відкрито напівземлянкове житло X - XI ст., нішоподібну піч, рештки наземної будівлі та гончарний горн.

З 1976 р. розкопки Муравиці продовжені археологічною експедицією Рівненського краєзнавчого музею. У 1976 - 1980 рр. дослідження проводилися під керівництвом Ю.М. Нікольченка. Основні роботи були зосереджені в північній та західній частинах північної площадки городища, тут досліджено 450 кв. м площі. Невеликим розкопом (32 кв. м) вивчалися культурні відклади на південній площадці городища (рис. 2,2).

Археологічні дослідження проводилися згідно з існуючою методикою. Поверхня розкопів була розбита на квадрати зі стороною 2 м, які мали буквено-цифрову нумерацію. Розкопки велися пластами завтовшки 20 см. Під час дослідження проводився ретельний аналіз умов виявлення пам'яток як в горизонтальній проекції, так і в стратиграфічному відношенні. Це дозволяє визначити відносну і абсолютну хронологію, а також функціональне призначення археологічних комплексів за характером культурного шару.

На відкритій площі розкопів до давньоруського часу відносяться 6 жител-напівземлянок, розвали 4 печей, які не пов'язані з будівлями, 8 господарських ям, різноманітні речові знахідки.

У 1982, 1984, 1985 рр. розкопки на пам'ятці продовжувалися експедицією Рівненського музею та обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом Б.А.Прищепи. Було завершено дослідження ділянки в північній частині останця, вперше проведено розкопки в центральній частині північної площадки, продовжено вивчення південної площадки городища (рис. 2,3).

Загальна досліджена площа становила 190 кв. м. Вдалося уточнити стратиграфію культурних нашарувань на обох площадках городища, виявити новий культурно-хронологічний горизонт мідного віку, вперше відкрито ранньослов'янську будівлю (житло №9), зібрані нові дані про конструктивні особливості та хронологію давньоруських жител, яких досліджено шість.

Археологічні матеріали з розкопок Муравицького городища зберігаються та експонуються у Рівненському і Млинівському краєзнавчих музеях.

1.3. Стратиграфія культурних нашарувань.

Культурні нашарування Муравиці мають значну потужність, на різних ділянках городища вони досягають товщини від 2,2 до 2,6 м і поділяються на три стратиграфічні шари, які залягають, в основному, горизонтально, без значних перепадів глибин. Шари добре розділяються і легко читаються за структурою та кольором ґрунту.

Уявлення про нашарування північної площадки городища дають стратиграфічні колонки, отримані в розкопах I, IV (рис. 12, 2,3). Під дерном залягає верхній культурний шар завтовшки 0,4-0,8 м. Це світло-сірий пухкий ґрунт, насичений уламками кераміки, скла, битою цеглою та виробами з металу пізнього середньовіччя. В ньому знайдено монети XVII ст. та різноманітні речові знахідки XV - XVII ст.

Нижче залягає середній культурний шар завтовшки 0,7-1 м. Це темний щільний чорнозем, насичений шматками печини, вугіллям, кістками тварин, речовими знахідками давньоруського часу. В ньому трапляються скупчення каміння, простежені прошарки вугілля і попелу. Тут виділяються верхній і нижній стратиграфічні горизонти приблизно однакової товщини.

Нижній культурний шар має товщину 0,5-1 м. Це коричневий щільний глинистий ґрунт. В ньому трапляються уламки ліпного посуду та вироби з кременю мідного та бронзового віків.

На південній площадці городища простежено чергування тих же трьох культурних шарів (рис.12, 4). Відзначимо лише, що на площі розкопу верхній культурний шар має незначну потужність - від 0,1 до 0,5 м. Від середнього культурного шару його відділяє підсипка материкового суглинку. Потужність нижнього культурного шару тут більша, ніж на північній площадці і досягає 1,3 м.

Важливим завданням є визначення абсолютної хронології давньоруських відкладів середнього культурного шару поселення. Як уже відзначалося, він поділяється на два горизонти - нижній і верхній. Асортимент знахідок із верхнього горизонту багатший і більш виразний, ніж із відкладів нижнього горизонту. Тільки в середньому горизонті зустрічаються такі категорії речей, як скляні браслети, шиферні прясла, уламки північнопричорноморських амфор, залізні навісні замки та ключі до них, ключі від внутрішніх комбінованих замків. Розгорнута характеристика перерахованих категорій знахідок дана у відповідному розділі нашого дослідження, тому нижче розглянемо лише питання, пов'язані з їх датуванням.

У верхньому горизонті середнього культурного шару знайдено різноманітні речі, які були поширені на землях Південної Русі у XII - XIII ст. Це навісні циліндричні замки з отвором для ключа у вигляді горизонтальної щілини в нижній частині великого циліндра (рис. 26,

10, 17), замки так званого болгарського типу (рис. 26, 11), ключі до комбінованих замків (рис. 26, 18,19), інструмент для письма - писало з лопаткою у вигляді вузького бокальчика (рис. 26, 8), стремено кільцевої форми, дужка якого має трикутне завершення (рис. 27, 1).

В XI ст. з'являються на землях волинян шиферні прясла (рис. 27, 19,20), кістяні двосторонні трапецієподібні гребені (рис. 27, 18).

Скляних браслетів знайдено небагато, лише 7 уламків. Вони були поширеною прикрасою на Русі в XII - першій половині XIII ст. На Подолі в Києві початок їх виробництва фіксують комплекси, датовані останньою чвертю XI ст. [Сагайдак, 1991, с.107].

Уламки північнопричорноморської амфори належали посудині із піднятими над вінцями вертикально ручками і вузьким грушеподібним тілом (рис. 24, 1). На Русі такі вироби були поширені переважно у XII ст. [Якобсон, 1979, с.111].

Як видно з наведених даних, більшість виробів із верхнього горизонту середнього культурного шару побутували протягом кількох століть, тому особливе значення для датування давніх нашарувань має кераміка як найбільш масова категорія знахідок.

Порівняння керамічних комплексів із верхнього горизонту середнього культурного шару та будівель дозволили розділити глиняний посуд на дві хронологічні групи.

Більш рання група включає горщики з багатограним потовщенням-манжетом на вінцях (рис. 23, 1,2,5,6). Вінця цього типу на пам'ятках Південної Русі датуються XI ст. [Кучера, 1986, с.448, 449]. Такі комплекси виявлені в будівлі №11 та господарській ямі №7.

До пізнішої групи відносяться перехідні варіанти і два нові типи. До перехідних форм відносяться вінця з деградованим манжетом (рис.23, 3,7,8), зустрічаються також горщики, у яких край вінця має форму відтягнутого вертикального тригранного валика (рис.23, 9), але переважають вінця з округлим валиком (рис. 23, 10-14). Цей тип з'являється в кінці XI ст. і поширюється на всій території Русі в XII ст. У цій групі наявні глеки з вертикальними вінцями (рис. 23, 15). Сюди відносяться комплекси з жител №№36, 7а.

Археологічні матеріали свідчать, що початок формування верхнього горизонту середнього культурного шару слід датувати першою половиною XI ст. Для визначення кінцевої дати цього горизонту необхідно врахувати, що в ньому відсутні типи кераміки та індивідуальні знахідки, характерні для другої половини XII - першої половини XIII ст. Тому його кінцеву дату ми визначаємо серединою XII ст.

У нижньому горизонті середнього культурного шару знахідок небагато. Однорідні предмети, за винятком кераміки, зустрічаються рідко. Це глиняні та крейдяні прясла (рис. 27, 21), залізні черешкові ножі, кістяні проколки. Надійну вузьку дату мають деякі типи залізних наконечників стріл. Два черешкові ланцетоподібні наконечники ви-

тягнутих пропорцій (рис. 27, 2,3) датуються IX - першою половиною XI ст. [Медведев, 1966, с.65]. Черешковий ромбоподібний наконечник (рис. 27, 5) відноситься до типу виробів, що були поширені у IX - X ст., а на початку XI ст. виходять із ужитку [Медведев, 1966, с.66].

Керамічні вироби із нижнього горизонту представлені переважно глиняним посудом. Він поділяється на кілька хронологічних груп. Перша група включає поодинокі уламки ліпних ранньослов'янських горщиків (рис. 22, 1) та ранньогончарних горщиків (рис. 22, 2,3) культури типу Луки-Райковецької VIII - IX ст.

Пізніша група включає два основних типи гончарних горщиків: із простими відігнутими назовні вінцями (рис. 22, 6), тип I за нашою класифікацією та з трикутним потовщенням-манжетом на зовнішньому краю, тип II (рис. 22, 4,5,7,8). Горщики типу II чисельно переважають у нижньому горизонті середнього культурного шару. Вони належать до посуду курганного типу, поширеного в середині IX - кінці X ст. [Петрашенко, 1992, с.91].

Єдиний комплекс ранньослов'янської ліпної кераміки виявлений в житлі №9. Подібні знахідки в культурному шарі нечисленні. Інтенсивне формування нижнього горизонту середнього культурного шару починається з появою комплексів, у яких переважають гончарні горщики курганного типу (житла №№1,2,3,5,6,10).

За стратиграфічними спостереженнями пізнішими є житла №№1а,3а,7,8. До цієї групи відносимо і житло №4 на підставі аналізу кераміки з його заповнення. Ця група кераміки теж включає горщики курганного типу, але серед них з'являються нові варіанти з більш складним профілюванням вінець (рис.8, 7-10; 12,13-16). За сукупністю даних початкову дату інтенсивного формування нижнього горизонту відносимо до першої половини чи середини X ст. Пізніші керамічні комплекси з нижнього горизонту відповідно датуються другою половиною X - початком XI ст.

Проведений аналіз археологічних матеріалів, здобутих на Муравицькому городищі, свідчить, що найдавніші поселення існували тут у мідному і бронзовому віках (нижній культурний шар пам'ятки). Середній культурний шар і пов'язані з ним об'єкти відносяться до раннього середньовіччя. Ранньослов'янське поселення виникло тут не пізніше VIII ст. Основні відкладення середнього культурного шару сформувалися протягом X - першої половини XII ст. Вони поділяються на чотири будівельних періоди. Нашарування верхнього культурного шару відносяться до пізнього середньовіччя.

1.4. Споруди мідного і бронзового віків.

Будівля №1 (розкоп 1965 р.). Неправильно-овальна напівземлянка стижовської культури розмірами 2,4х3,1 і глибиною 1,75 м від стародавнього горизонту. Вдвож її стін виявлено два земляних виступи заввишки 0,3-0,65 м та заввишки 0,5 м, а на долівці - сім ямок від стовпів діаметром до 0,12 м. Від зруйнованого вогнища збереглися лише шматки печини,

їх знайдено у заповненні житла [Свешніков, 1974, с. 122, 123].

Будівля №2 (розкоп - 1976 р.). Неправильно-овальна напівземлянка стжижовської культури, орієнтована з півночі на південь (південна частина пошкоджена кар'єром), завширшки до 2м, довжина збереженої частини - 3 м. Заглиблена в ґрунт від рівня давнього горизонту на 1,6-1,9 м.

Майстерня кременевих знарядь №1 (розкоп 1965 р.). Виявлена поряд із землянкою №1 на рівні давньої денної поверхні. Простежена у вигляді скупчення відщепів, відбійників і заготовок знарядь (усього 60 предметів).

Майстерня кременевих знарядь №2 (розкоп 1965 р.). Пошкоджена обвалом берега Ікви, знаходилась за 15 м на південний захід від будівлі №1. Тут відкрито велике скупчення відходів кременевого виробництва (відщепи, пластини, сколи, жовна, нуклеуси, заготовки і цілі знаряддя), що залягало шаром завтовшки до 0,2 м на площі близько 0,3x0,65 м. Крім предметів з кременю, у скупченні знайдено також уламки посуду стжижовської культури.

Майстерня кременевих знарядь №3 (розкоп XI - 1979 р.). Виявлена при зачистці передматерикового шару на глибині 2,2 м. Це овальна в плані яма розмірами 1,7x1,4 м., стінки в неї вертикальні, глибина - 0,55 м. Заповнення ями складали відходи кременевого виробництва (близько 450 одиниць), а також готові знаряддя та їх фрагменти (клиноподібна сокира лінзоподібна в перетині, скребок).

Майстерня кременевих знарядь №4 (розкоп XIII - 1979 р.). Виявлена при зачистці передматерикового шару на глибині 2,3 м. Це овальна в плані яма розмірами 2x1,6 м. Глибина від рівня зачистки - 1,05 м. Стінки ями від верхнього краю спочатку звужуються до низу, а від середини висоти розширюються так, що розміри придонної частини становлять 2,3x1,9 м. Заповнення ями складали відходи кременевого виробництва (755 одиниць), а також нуклеус, ножеподібні пластини з ретушшю, клиноподібна сокира лінзоподібна в перетині, уламок серпа. Знайдено також уламок глиняної посудини стжижовської культури.

Майстерня кременевих знарядь №5 (розкоп V - 1985 р.). Виявлена на рівні материка, це округла в плані яма розмірами 1,6x2 м, завглибшки 0,9 м. Стінки похилі, звужуються до дна. В заповненні ями зібрано відходи кременевого виробництва (292 сколи і відщепи, 2 жовна, 6 заготовок знарядь, нуклеус). Знайдено також уламки ліпного посуду бронзового віку.

1.5. Перші сліди слов'янського заселення Муравиці у VII - VIII ст.

Житло №9 (розкоп V - 1985 р.) (рис. 6). Прямокутна в плані напівземлянка розмірами 3,3x3,4 м, орієнтована стінами за сторонами світу, заглиблена в ґрунт і материк на 0,8 м від рівня давньої денної

поверхні. Підлога материкова, горизонтальна, рівна.

Глинобитна піч була збудована у північно-західному кутку на підлозі. Її розміри 0,9x0,9 м, стінки збереглися на висоту 0,15 м. Північна і західна стінки печі прямі, східна і південна - округлі в плані. Черинь печі овальний, розмірами 0,5x0,45 м, складався з двох шарів міцно випаленої глини, завтовшки 3-4 см кожен.

В кутах будівлі (за винятком північно-східного) збереглися стовпові ямки діаметром 0,15-0,25 м і завглибшки 0,2-0,3 м. Такі ж ямки знаходилися на середині довжини північної і південної стін, на віддалі відповідно 0,3 і 0,2 м від стінок котловану. Ствовпі ямки свідчать про каркасно-стовпову конструкцію стін житла, вони були складені із круглих колод, чи плах, як видно з негативних відбитків на стінах печі.

На площі житла досліджено кілька ям. Біля південно-західного кута котловану знаходилась невелика овальна в плані яма розмірами 0,3x0,4 м, завглибшки 0,2 м. Вона була викопана наполовину підбоєм у стінку котловану житла і заповнена деревним вугіллям і попелом. На схід від печі знаходилась подібна овальна в плані яма розмірами 0,35x0,6м, завглибшки 0,3 м. Вона була заповнена шматками пічного череня та уламками ліпного горщика. Наполовину підбоєм під східну стінку котловану житла була викопана ще одна яма розмірами 0,55x0,7 м, завглибшки 0,25 м. Її заповнення складав темний ґрунт без знахідок. Найбільша яма розмірами 0,9x0,7 м, завглибшки 0,6 м знаходилась у північно-східному кутку котловану. Вона була заповнена гумусним ґрунтом з включенням деревного вугілля, попелу, уламків ліпного глиняного посуду.

Біля східної стінки котловану житла, за його межами, виявлено східцю розмірами 0,5x0,6 м і заввишки 0,1 м від підлоги. Вірогідно, тут знаходився вхід до житла.

Котлован житла заповнений однорідним темним ґрунтом потужністю 0,6 м. В заповненні житла знайдені фрагменти виключно ліпного посуду. Всі вони належать горщикам так званого празького типу (рис.6, 3).

Над засипкою котловану житла №9, на 0,75 м, вище рівня його підлоги, досліджено залишки глинобитної печі. В її розвалі зібрані уламки гончарних горщиків X ст. (рис. 19, 15-18).

1.6. Житла X-XII ст.

Житло 1а (розкоп 1965 р.). Прямокутна в плані напівземлянка розмірами 3,4x3,8 м, орієнтована стінами за сторонами світу. Глибина котловану 1,1 м, підлога материкова, горизонтальна, рівна. Контури котловану виявлені на глибині 1,9 м.

Глинобитна піч була розташована у північно-східному кутку будівлі, збереглася майже повністю, лише склепіння обвалилося в топку. Корпус підковоподібний у плані, розмірами 1,2x1,2 м. Черинь округлий, діаметром 0,8 м, влаштований на рівні підлоги, під ним залягав шар

деревного вугілля завтовшки 3 см. У південно-східній частині стінки помічено ямки від чотирикутних у перетині кілків, вбитих для ремонту цієї частини печі. Під час ремонту було вкрито шаром глини також задню і східну стінку з внутрішнього боку, внаслідок чого черинь зменшився в діаметрі. Піч була заповнена чорною землею, в якій знайдено фрагменти куполу і нижню частину давньоруського горщика.

Землянка була заповнена інтенсивно чорним ґрунтом, в ньому трапились уламки гончарного посуду, вироби з кістки, каменю.

Житло 16 (розкоп 1965 р.). Збудоване на місці напівземлянки 1а. Котлован останньої засипали чорною землею і перекрили прошарком білої, міцно утрамбованої глини, він знаходився на 0,9 м вище підлоги попереднього житла. Цей прошарок став долівкою нового житла. В його північно-західному кутку збудовано глинобитну піч. Котлован пізнішого житла мав глибину від рівня давньої денної поверхні лише 0,2-0,4 м.

Піч за формою і конструкцією аналогічна до печі із житла 1а. Її стінки збереглися до висоти 0,5 м. До задньої (західної) і північної стін прилягав шар білої просушеної глини. Черинь овальний у плані, розміром 0,6х0,8 м, складався з двох шарів добре випаленої глини. В середині печі була чорна земля з шматками склепіння.

Житло 2 (розкоп I - 1976 р.), (рис. 7). Чотирикутна в плані напівземлянка, заглиблена в ґрунт від рівня давньої денної поверхні на 0,8-1,0 м. Котлован завширшки 2,4-3,0 м, зберігся на протязі 2,9 м, південний край зруйнований траншеєю. Будівля орієнтована стінами за сторонами світу. Підлога материкова, за винятком ділянки, де простежено заповнення будівлі бронзового віку, знаходилась на глибині 2,1 м від рівня сучасної денної поверхні.

Опалювальний пристрій розташований у південно-західному кутку котловану будівлі. Частково зберігся лише черинь діаметром близько 0,5 м, влаштований на підсипці материкового суглинку завтовшки до 12 см.

Заповнення котловану житла складалось з темного чорнозему з включенням у верхній частині уламків давньоруської гончарної кераміки (рис. 7, 2 - 4).

Житло 3 (розкоп II - 1976 р.), (рис. 8). Чотирикутна в плані напівземлянка, виявлена на рівні материка, на глибині 1,7 м, заглиблена в материк на 0,5 м. Довжина котловану 4 м, південна його частина зруйнована траншеєю, ширина вцілілої частини будівлі - 1,8 м. Котлован було заглиблено в ґрунт від рівня давньої денної поверхні на 1-1,2 м.

Нішеподібну піч вирізали у материка за межами котловану, біля східної стінки будівлі. Зберігся черинь, округлий у плані, діаметром 1,2 м. Він влаштований на 10 см вище рівня підлоги житла. На відстані 0,5 м на захід від печі знаходилась овальна в плані яма, розмірами 0,4х0,45 м, завглибшки 0,25 м. Вона була заповнена деревним вугіллям та шматками печини.

У заповненні котловану будівлі знайдено давньоруську гончарну кераміку (рис. 8, 2-6).

Житло 3а (розкоп II - 1976 р.), (рис. 8). Збудоване на місці напівземлянки 3. Котлован останньої засипали землею і перекрили прошарком жовтого материкового суглинку завтовшки 5-15 см. Він знаходився на 0,5 м вище підлоги попереднього житла. Цей прошарок став долівкою нового житла. Контури його котловану простежити не вдалося, але основний об'єм встановлено за особливостями розміщення печі.

Опалювальним пристроєм в напівземлянці 3а служила піч-кам'янка, збудована в південно-західному кутку будівлі. Челюстями вона була повернута на північ. Піч прямокутна у плані, розмірами 1,3х1,4 м, збереглася на висоту 0,5 м, залягала на глибині від 1,2 до 1,8 м. Її збудовано із каміння неоднакового розміру.

Поблизу печі у заповненні котловану знайдено давньоруську гончарну кераміку (рис. 8, 7-9).

Житло 3б (розкоп II - 1976 р.), (рис. 8; 9). Збудоване на місці напівземлянки 3а. Рівень підлоги та основний об'єм будівлі визначено за особливостями розміщення печі та концентрацією знахідок в культурному шарі.

Глинобитна піч знаходилась від рівня сучасної денної поверхні на глибині від 0,4 до 1,2 м. Вона підковоподібна в плані, розмірами 0,9х1,1 м, збереглася на висоту 0,8 м. Овальний у плані черинь було влаштовано на підсипці материкового суглинку завтовшки до 10 см, він замощений уламками давньоруських гончарних горщиків. Челюстями піч була повернута на південний схід.

У печі та поблизу від неї знайдено давньоруську гончарну кераміку (рис. 9), прясло з рожевого шиферу, залізні вудила.

Житло 4 (розкоп III - 1977 р.). Прямокутна в плані напівземлянка розмірами 2,6х3,9 м, орієнтована кутами за сторонами світу.

Глибина котловану від рівня давньої денної поверхні близько 1,3 м. Підлога материкова, горизонтальна, рівна, знаходилася на глибині 2,6 м від рівня сучасної денної поверхні.

Залишки опалювального пристрою виявлені в західному кутку котловану. Зберігся черинь, влаштований на рівні підлоги, округлий у плані, розмірами 0,7х0,9 м. Він був замощений уламками давньоруських гончарних горщиків (рис. 10, 7-10). На схід від череня знаходилась округла в плані яма діаметром 0,6 м, завглибшки 0,6 м. Вона була заповнена деревним вугіллям, попелом, шматками печини.

У заповненні котловану житла знайдено давньоруську гончарну кераміку (рис. 10, 1-6), залізного черешкового ножа (рис. 10, 11), кістяну проколку (рис. 10, 12).

Житло 5 (розкоп VIII - 1978 р.), (рис. 11). Чотирикутна в плані напівземлянка розмірами 3,4х3,8 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Контури котловану простежені з глибини 1,2 м від рівня сучас-

ної денної поверхні, глибина котловану - 1,3 м. Підлога материкова, в східному кутку влаштовано господарську яму, округлу в плані, діаметром 1,1 м, завглибшки 1,4 м.

Залишки опалювального пристрою виявлені біля південно-східної стінки котловану будівлі. Зберігся округлий черінь розмірами 1,1x1,2м, влаштований на підсипці материкового суглинку завтовшки 25 см. Черінь був замошений уламками давньоруських гончарних горщиків.

Напівземлянка була заповнена чорним ґрунтом, насиченим деревним вугіллям, шматками печини, кістками тварин, уламками давньоруських гончарних горщиків(рис. 11, 2-6). Вироби із заліза представлені черешковим ножем і наконечником стріли(рис. 11, 9,10).

Житло 6(розкоп I -1982 р.), (рис.12, 11). Прямокутна в плані напівземлянка розмірами 3,2x3,6 м, заглиблена в ґрунт від рівня давньої денної поверхні на 1,1 м до рівня материкового суглинку. Контури котловану простежені з глибини 1,3-1,4 м. Будівля була орієнтована стінами за сторонами світу. Підлога материкова, горизонтальна, рівна. Піч була збудована у південно-східному кутку, на рівні підлоги. Вона глинобитна, підковоподібна в плані, розмірами 1,1x1,2 м, стінки збереглися на висоту 0,6 м. Черінь овальний у плані, розмірами 0,6x0,7м, влаштований прямо на материковій підлозі і не мав спеціальної глиняної підмазки. Вздовж стінок печі з внутрішньої сторони простежені ямки від дерев'яного каркасу, на якому була споруджена піч. З тильного боку стінки печі мали потужну підбивку глиною.

У підлозі житла було влаштовано три ями. Та, що знаходилась у південно-західному кутку, овальна в плані (0,9x1 м), завглибшки 0,65 м, мала з північного боку східцю розмірами 0,2x0,2 м. Яма біля північної стінки теж овальна в плані (0,9x0,65м), завглибшки 0,45 м. Її заповнення складала деревне вугілля, попіл і численні уламки гончарних горщиків (рис.13, 1,2,4). Заповнення ями було перекрито шаром материкового суглинку завтовшки до 15 см. Вірогідно, цю яму припинили використовувати раніше, ніж житло було покинуте. Яма біля східної стінки прямокутна в плані, із заокругленими кутами (1,3x0,8 м), завглибшки 0,7 м.

В центрі котловану знаходилася округла ямка діаметром 0,3 м, конусоподібна в розрізі, завглибшки 0,25 м. Її заповнення складала деревне вугілля, попіл, шматки печини.

Напівземлянка була заповнена чорним ґрунтом, насиченим шматками печини, кістками тварин, уламками гончарних давньоруських горщиків(рис.13, 6-14). Розвали двох горщиків знайдено на черені печі(рис.13, 3,5), а в нижніх шарах заповнення трапились залізний наконечник стріли(рис.13, 19) та кістяні проколки(рис. 13, 15-18).

Житло 7 (розкоп I , IV-1982,1984 рр.), (рис.12;14). Прямокутна в плані землянка, розмірами 3,1x3,3 м, заглиблена від рівня давньої денної поверхні на 1,85 м. Котлован землянки зруйнував південну стінку більш

ранньої напівземлянки 6. Підлога житла 7 материкова, рівна, горизонтальна, знаходилася на глибині 3 м від рівня сучасної денної поверхні.

Піч стояла в північно-східному кутку, на підлозі. Вона була збудована із каміння на глиняному розчині. Розвал печі займав площу 1,2x1,4 м. Черинь округлий у плані, діаметром 0,5 м не мав спеціальної підмазки глиною.

В кутах, що примикають до північної стінки котловану та у центрі житла виявлено стовпові ямки діаметром 0,2-0,3 м і завглибшки 0,2 м.

У заповненні житла знайдено уламки давньоруських гончарних горщиків (рис. 14, 3-8, 10-18), грушеподібний дзвіночок, крейдяне та глиняне прясло (рис. 14, 2, 9), точильний камінь.

Житло 7а (розкопи I, IV - 1982, 1984 рр.), (рис. 12; 15). Збудоване на місці землянки 7. Котлован останньої засипали чорною землею, яку перекрили прошарком материкового суглинку завтовшки до 10 см. Цей прошарок став підлогою житла 7а, яка знаходилась на глибині 1,8 м від рівня сучасної денної поверхні. Контури котловану будівлі не простежувалися в культурному шарі, тому основний об'єм житла визначено за особливостями розміщення печі та концентрацією знахідок в культурному шарі. Котлован мав глибину 0,8-1 м від рівня давньої денної поверхні.

Глинобитна піч знаходилась у північно-східному кутку будівлі. Вона овальна в плані (1,1x1,3 м), стінки збереглися на висоту до 0,3 м. Черинь округлий у плані, діаметром 0,7 м.

В заповненні житла знайдено давньоруську гончарну кераміку (рис. 15, 1-4), залізні наконечники стріл, ножиці, відерне вушко, черецькові ножі (рис. 15, 6, 7, 9-12), кістяні рукоятку, проколку (рис. 15, 8, 14, 15), шиферне прясло (рис. 15, 13).

Житло 8 (розкоп III - 1984 р.), (рис. 12, 4; 19, 19-23). В розкопі досліджено лише північно-східний кут будівлі з піччю, яка знаходилась на глибині 1,35-1,85 м від рівня сучасної денної поверхні. Відповідно глибина котловану житла - 0,6-0,8 м. Піч складена із каміння на глиняному розчині, овальна у плані (1,1x1,5 м), челюстями повернута на південь. Черинь овальний у плані (0,8x0,7 м), мав глиняну підмазку завтовшки до 5 см.

В заповненні котловану житла знайдено давньоруську гончарну кераміку, крейдяне прясло (рис. 19, 19-23) та кістяну проколку.

Житло 10 (розкоп V - 1985 р.), (рис. 16-18). Прямокутна в плані напівземлянка, розмірами 3,8x4 м, заглиблена в ґрунт і материк приблизно на 1 м від рівня давньої денної поверхні. Орієнтована будівля кутами за сторонами світу. Підлога материкова, рівна, горизонтальна.

Піч глинобитна, знаходилася в західному кутку житла, збудована на підлозі, на дерев'яному каркасі, її розміри - 1,5x1,7 м, стінки збереглися на висоту 0,5 м. Черинь округлий у плані, діаметром 0,7 м.

Ззовні біля печі виявлені чотири стовпові ямки діаметром 15 см.

В житлі була також друга піч, нішоподібна, вирізана за межами котловану біля північно-східної стіни. Її склепіння обвалилося, але черинь зберігся добре, він округлий у плані, діаметром 1,2 м, був заможений великою кількістю уламків гончарних горщиків (рис. 17) і камінців, які зверху перекрили шаром глини завтовшки 2-4 см. Перед піччю було влаштоване прямокутне заглиблення розмірами 2x1,8 м. Його дно знаходилося на 0,5 м нижче рівня підлоги житла. Заглиблення мало приступку завширшки 0,3-0,5 м і заввишки 0,2 м із північно-східної і південно-східної сторін. Тут же, біля східного кута котловану житла простежено вхід. Це прямокутне в плані заглиблення розмірами 0,8x0,8 м, дно його знаходилося на рівні підлоги житла.

В західному та південному кутах житла, а також на середині довжини північно-західної та південної стін виявлені стовпові ями діаметром 15-30 см, завглибшки 20 см. Біля південно-західної стіни котловану будівлі знаходилась господарська яма, овальна в плані (1x1,4 м), завглибшки 0,7 м. Біля східного кута печі відкрито невелику яму розмірами 0,3x0,4 м, завглибшки 0,2 м. Вона була заповнена деревним вугіллям і попелом.

У наповненні напівземлянки зібрані давньоруська гончарна кераміка, кістяні проколки, голка, залізний ніж, глиняне прясло, точильний камінь (рис. 18). Біля південної стінки печі було складено кілька десятків шматків крейди.

1.7. Господарські комплекси X - XI ст.

Яма №1 (розкоп 1965 р., кв. 9а). Контури виявлені на глибині 2,2 м, округла в плані, бочкоподібна в розрізі, верхній діаметр - 1,4 м, діаметр дна - 0,6 м, діаметр в місці найбільшого розширення - 1,8 м. Глибина ями 2,7 м. Стінки ями були вкриті каркасом з дерев'яних прутів, покладених горизонтально, потім підмазаних шаром глини і добре обпалених. Дно ями не було обмазане глиною, тут лежало велике необроблене каміння. Заповнення ями - чорна земля, де знайдено уламки давньоруського гончарного посуду, свинцевий виріб, уламок залізного вістря від сулиці, точильні бруски, бронзовий перстень, кістки тварин.

Яма №2 (розкоп IV - 1977 р.). Контури виявлені на глибині 1 м, округла в плані, конічна в розрізі, дно увігнуте, верхній діаметр - 2,4 м, глибина - 1,8 м. Заповнення ями - чорна земля з включенням вугілля і попелу, насичена кістками тварин, уламками давньоруських гончарних горщиків. Тут знайдено три шиферні прясла.

Яма №3(розкоп V - 1977 р.), (рис. 20, 1,2). Контури виявлені на глибині 2,1 м, на рівні материка. Округла в плані, конічна в розрізі, дно рівне. Верхній діаметр - 2,1 м, діаметр придонної частини - 0,75

м, глибина - 2,8 м. Заповнення ями - чорна земля з включенням деревного вугілля, шматків печини, насичена кістками тварин, уламками давньоруських гончарних горщиків. Трапилися уламки двох каменів від жорен, виготовлених із вапняку.

Яма №4 (розкоп VI - 1977 р.), (рис. 20, 3-7). Контури виявлені на глибині 1,7 м, округла в плані, бочкоподібна в розрізі, дно рівне, горизонтальне. Верхній діаметр - 1,6 м, найбільший діаметр - 1,8 м, діаметр придонної частини 1 м. Заповнення ями - чорна земля, насичена кістками тварин, уламками давньоруських гончарних горщиків.

Яма №5 (розкоп VIII - 1978 р.). Контури виявлені на глибині 2 м, округла в плані, конічна в розрізі, дно увігнуте. Верхній діаметр - 1,6 м, глибина - 1,8 м. Заповнення ями - чорна земля, насичена кістками тварин і уламками давньоруських гончарних горщиків.

Яма №6 (розкоп XII - 1979 р.), (рис. 20, 8-10). Контури виявлені в передматериковому шарі на глибині 1,8 м, овальна в плані, конічна в розрізі. Біля південної стінки в ямі вирізали східцю на висоті 0,75 м від дна, завширшки 0,3 м. Верхні розміри 2x1,6 м, глибина 1,9 м. Заповнення ями - чорнозем, насичений деревним вугіллям, шматками печини, відщепами з кременю, уламками давньоруського гончарного посуду, значною кількістю обгорілих зерен проса. Трапився фрагмент скляного браслета.

Яма №7 (розкоп XII - 1979 р.), (рис. 20, 8,11-18). Контури виявлені на глибині 1,8 м, округла в плані, конічна в розрізі, дно злегка увігнуте. Верхній діаметр - 1,6 м, глибина - 2 м. Заповнення ями - чорна земля, насичена кістками тварин, деревним вугіллям, шматками печини, відщепами з кременю, уламками давньоруських гончарних горщиків. Знайдено два залізні черешкові ножі, бронзову пластину.

Яма №8 (розкоп XII - 1979 р.), (рис. 20, 19-22). Контури виявлено на глибині 1,8 м, округла в плані, конічна в розрізі, дно рівне, горизонтальне. Верхній діаметр - 1,2 м, діаметр придонної частини - 0,4 м, глибина - 1,4 м. Заповнення ями - чорна земля, насичена кістками тварин, шматками печини, деревним вугіллям, уламками давньоруських гончарних горщиків. Тут знайдено залізний наконечник сулиці.

Яма №9(розкоп XI - 1979 р.). Контури виявлені в передматериковому шарі, на глибині 2,3 м. Квадратна в плані (довжина сторін 0,4 м), стінки вертикальні, глибина - 0,2 м. Заповнена чорним ґрунтом, в якому трапились уламки давньоруських гончарних горщиків, два фрагменти рогів оленя, залізний наконечник стріли.

Яма №12 (розкоп XIII - 1979 р.) (рис. 20, 23-25). Контури виявлені в передматериковому шарі, на глибині 1,85 м, округла в плані, конічна в розрізі, дно увігнуте. Мала східцю, вирізану в материк на висоті 0,2 м від дна, завширшки 0,4 м. Верхній діаметр - 1,3 м, заглиблена в материк на 1 м. Заповнення ями - чорна земля, насичена кістками

тварин, шматками печини, деревним вугіллям, фрагментами давньоруської гончарної кераміки. На дні ями лежали уламки каменя від жорен та дві вапнякові плити правильної прямокутної форми розмірами 0,4x0,25x0,15 м і 0,3x0,2x0,1 м.

Яма №13 (розкоп XIII - 1979 р.). Контури виявлені в передматериковому шарі на глибині 2,2 м. У плані має форму овалу, розмірами 1,1x0,7 м, дно увігнуте, глибина ями - 0,25 м. Вона заповнена темним ґрунтом з включенням уламків давньоруських гончарних горщиків.

Яма №14 (розкоп XIV - 1980 р.), (рис.20, 27-31). Контури виявлені на глибині 1,2 м, заглиблена в нижній культурний шар і материк. Округла в плані, конічна в розрізі, дно увігнуте. Верхній діаметр - 2,2 м, глибина - 1,6 м від рівня виявлення. Заповнення ями - чорна земля з включенням деревного вугілля, попелу, шматків печини, кісток тварин, уламків давньоруських гончарних горщиків.

РОЗДІЛ 2.

ПОСЕЛЕННЯ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ НА МУРАВИЦЬКОМУ ГОРОДИЩІ

2.1. Пам'ятки лендельської культури мідного віку.

Ранні знахідки з розкопок Муравицького городища належать до пам'яток лендельської культури мідного віку. Назва цієї культури походить від назви населеного пункту на території Угорщини. На думку дослідників, поява пам'яток лендельської культури в Україні пов'язана з переселенням давніх землеробів з басейну Дунаю через Західні Карпати в Центральну Європу, а звідти частина населення заселила землі Волині та Прикарпаття [Конопля, 1990, с.4; Пелешин, 1998, с.77,78].

На Волині ранні пам'ятки лендельської культури відомі на берегах Західного Бугу і датуються серединою IV тис. до н.е. Тут найбільш відомим є поселення в селі Зимному поблизу Володимира-Волинського. Згодом ці племена заселили межиріччя Стиру та Горині, де й проживали приблизно до кінця IV тис. до н.е. Цікаві матеріали про розвиток населення лендельської культури отримав львівський археолог М.А.Пелешин під час розкопок на поселеннях поблизу сіл Костянець і Листвин Дубнівського та Хорів Острозького районів Рівненської області. Тоді ж І.К. Свешніков і В.М. Конопля дослідили поселення в Ярославичах Млинівського та острові Радивилівського районів на Рівненщині.

На Муравицькому городищі не виявлено залишків будівель лендельської культури, але порівняння з іншими дослідженими пам'ятками доз-

воляє припустити, що тут давнє населення теж жило в невеликих напівземлянках з вогнищами. Поряд з житлами знаходилися господарські споруди та майстерні по обробці кременю.

Під час розкопок на Муравицькому городищі зібрано колекцію уламків глиняного посуду та виробів з кременю лендельської культури. Весь глиняний посуд виліплений без застосування гончарного круга і поділяється на дві групи - кухонний і столовий. Столовий посуд більш якісний, має добре заглажену поверхню, інколи вона залощена. В колекції є уламки горщиків (рис.4, 2,3), мисок (рис.4, 4), амфор (рис.5, 1,6). Керамічні вироби мають багату орнаментацию. Це відбитки прямокутного штампа, нігтьові вдавлення, насічки по краю вінець. Деякі посудини були прикрашені наліпним валиком.

Серед виробів з кременю привертають увагу масивні призматичні нуклеуси з однією ударною площадкою (рис.5, 12,14). З них сколювали великі пластини, які за допомогою додаткової обробки перетворювали на різноманітні знаряддя: ножі, різці, скребки, вкладиші до серпів, свердла-проколки та інші.

В середній течії ріки Ікви поселення лендельської культури виявлені в Рівненській області поблизу міста Дубно, сіл Івання, Аршичин, тобто відстань між ними становить 4-5 км. Археологічні знахідки свідчать, що цей регіон був густо заселеним у другій половині IV тис. до н.е.

Основу господарства племен лендельської культури складало землеробство і скотарство. Землю обробляли роговими мотиками, вирощували пшеницю, жито, ячмінь, врожай збирали вкладишевыми серпами, які мали дерев'яну чи кістяну основу, а лезо набиралося із кременевих пластин. На поселеннях часто зустрічаються кам'яні зернотерки. Розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней. Населення лендельської культури займалося також полюванням, рибальством, збиральництвом. Про це свідчать знахідки кісток риб і диких тварин - кабана, оленя, козулі, бобра, тетереука, глухаря. Мисливською зброєю були лук і стріли, дротики. Кременеві наконечники стріл та дротиків трапляються на поселеннях. Важливе місце в економіці давнього населення посідав оборіток кременю.

В кінці IV тис. до н.е. населення лендельської культури було витіснене з межиріччя Горині та Стиру трипільськими племенами, що рухались з півдня і заселили цю частину волинської височини.

2.2. Поселення стжижовської культури шнурової кераміки бронзового віку.

Наступний етап заселення Муравицького городища представлений об'єктами стжижовської культури шнурової кераміки. Пам'ятки цієї культури концентруються в межах Волинської височини від Горині до

Західного Бугу та в східній частині Люблінської височини на території Польщі. Назва культури походить від назви населеного пункту Стжижув, який знаходиться на лівому березі Західного Бугу. Тут значні розкопки були проведені у 1930-х роках польськими археологами. Датується стжижовська культура 1800-1600 рр. до н.е. [Свешников, 1990].

Під час розкопок Муравицького городища виявлені два житла та п'ять майстерень по обробці кременю, а також зібрані в культурному шарі різноманітні знахідки стжижовської культури.

Досліджені житла знаходилися біля західного і північно-східного країв площадки, на значній відстані одне від одного, яка становить близько 75 м. Це були овальні землянки, вони близькі за розмірами, площа заглибленого котловану становила близько 7 кв. м. В житлі №1 виявлено рештки вогнища та вирізані в материковому масиві виступи-лежанки [Свешніков, 1974, с.122,123]. Подібні житла виявлені на інших поселеннях стжижовської культури, в тому числі в басейні Ікви на поселеннях у Озлієві та Млинові поблизу хутора Корморадгосп.

В житлі №1 на підлозі досліджено робоче місце по виготовленню кременевих знарядь з великою кількістю відходів виробництва. Ще п'ять майстерень по обробці кременю стжижовської культури відкриті в різних частинах Муравицького городища. Від двох з них залишилися скупчення відходів виробництва на рівні давньої денної поверхні. Інші три являли собою овальні в плані ями розмірами від 1,4x1,7 м до 1,6x2,0 м, завглибшки 0,9-1,4 м від рівня давньої денної поверхні. Їх заповнення складали сотні відщепів кременю, а також готові знаряддя та їх уламки (сокири, серпи, скребки).

Слід відзначити, що за 1 км вниз по течії ріки Ікви від Муравицького городища, на правому березі річки у 1965 р. було відкрито копальню кременю і місце первинної обробки жовен кременю [Свешніков, Нікольченко, 1982, с.75]. А на березі невеликої притоки ріки Ікви за 0,5 км від Муравицького городища розкопками 1975 р. досліджено велику майстерню по виготовленню знарядь із кременю. Тут простежено скупчення відщепів кременю на площі 1,5x3,6 м завтовшки до 0,5 м. Воно нараховувало понад 10 тисяч одиниць кременю загальною вагою до 300 кг. Встановлено, що всі процеси, пов'язані з виготовленням знарядь (починаючи з очистки жовен від кірки і до остаточної обробки виробів), проводилися в цій майстерні, яка спеціалізувалася на виготовленні ножеподібних серпів і наконечників списів. Відходи виробництва використовувалися для виготовлення дрібних знарядь, переважно скребків [Свешников, Конопля, 1977].

Поблизу Муравицького городища на території харчокомбінату у 1972 р. було випадково виявлене ґрунтове поховання стжижовської культури. Біля похованого лежало кременеве вістря списа. Інколи поховання здійснювалися на території поселень. Такий випадок відзначений під час досліджень поселення поблизу Озлієва. На Волині відомі та-

кож підкурганні поховання племен стжижовської культури. Три таких кургани було досліджено в 1972 та 1974 рр. експедицією Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ю.М. Нікольченка поблизу Торговиці [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 80-81]. Поховальний обряд, простежений під час розкопок цих курганів, подібний до вищезгаданого, тому обмежимося коротким описом найбільшого кургану, який знаходився на східній околиці села. Він мав висоту 4,8 м і діаметр 24х30 м. Під насипом виявлено два поховання (чоловіка і жінки) у чотирикутних ямах. Їх було покладено у скорченому положенні. На кістках чоловіка помітні сліди дії вогню. Під насипом відкрито ще дві ями, в одній було покладено поховальний інвентар (кам'яну просвердлену сокиру, кременеві серп, відбійник, відщепи), а в іншій знаходився череп собаки та кременеві відщепи.

Серед знахідок з поселення стжижовської культури на Муравицькому городищі переважають уламки кераміки та вироби з кременю. Глиняний посуд представлений амфорами, горщиками, мисками (рис. 4, 5; 5, 7,8). До характерних ознак кераміки стжижовської культури відносяться домішка шамоту в глиняному тісті, горизонтальні, вертикальні та косі розчеси на всій поверхні посудин. До найбільш поширених орнаментальних прийомів відносяться різнонаправлені відбитки шнура або їх імітації, наколи, нарізи, відбитки штампу, круглі та овальні виступи, горизонтальні валики, багатий орнамент, який прикрашав верхню частину або всю поверхню посудини.

З кам'яних виробів на поселенні знайдено відбійники, уламки сокир з просвердленим отвором, зернотерок. Найбільш численними є вироби із місцевого волинського кременю чорного чи сірого кольору: клиноподібні сокири (рис.4, 9; 5, 6), серпи (рис. 5, 11), знаряддя на відщепі - ножі, скребки, свердла-проколки (рис.5, 13,15), наконечники стріл (рис.5, 10).

Основою господарства племен стжижовської культури було землеробство і скотарство, а допоміжними заняттями - мисливство, рибальство і збиральництво. Грунти поряд з Муравицьким городищем відзначаються високою родючістю. В цей час збільшується кількість ефективних знарядь для збору врожаю. Ножеподібні серпи, які поширилися у населення стжижовської культури, були значно продуктивніші, ніж вкладишеві серпи мідного віку. Ножеподібний серп давній хлібороб міг використовувати до 10 років, а серп із вкладишами - лише один сезон. Для збору врожаю з 1 га площі тепер необхідно було затратити 17 людиноднів, тобто врожай збирали в 1,6 рази швидше, ніж у мідному віці [Свешніков, 1990, с.72]. Поширюються масивні кременеві сокири-колуни, за допомогою яких розчищали від лісу нові ділянки в умовах підсічно-вогневого способу обробки землі.

Як свідчать дані аналізу кісток тварин, жителі Муравиці та інших поселень стжижовської культури розводили велику та дрібну рогату

худобу. Значно збільшується поголів'я свиней і коней, зростає роль собаки, який охороняв господаря і його майно. Це відбилося в поховальних звичаях, про що свідчать жертвоприношення собак, які супроводжували померлих.

Знахідки кісток тварин і риб вказують на важливе значення мисливства та рибальства. Полювали на кабана, оленя, козулю, лося, ведмедя, бобра та птахів (качок, куликів). Про збиральництво свідчать численні раковини річних молюсків, які зустрічаються на поселеннях.

До важливих видів господарської діяльності племен стжижовської культури відноситься виготовлення знарядь з каменю та кременю. Численні знахідки в культурному шарі та об'єктах кременевих відщепів, відбійників, заготовок і готових виробів вказують на виготовлення знарядь на поселеннях кожною сім'єю для своїх потреб. Поряд з цим існували великі майстерні по обробці кременю з вузькою спеціалізацією виробництва. Такі майстерні виявлені на Муравиці. Їх продукція не тільки забезпечувала потреби общини, але й могла бути використана для міжплемінного обміну, про що свідчить поширення високоякісних виробів з кременю стжижовської культури в басейні Вісли і в Закарпатті, і виготовлених з волинського кременю.

Поселення стжижовської культури на Муравицькому городищі займало важкодоступний останець серед заболоченої заплави Ікви і тому служило надійним сховищем як для його мешканців, так і для жителів сусідніх поселень на час ворожого нападу. Такі особливості топографії виділяють це поселення серед синхронних пам'яток Млинова.

РОЗДІЛ 3.

МУРАВИЦЯ В РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧчі

3.1. Житла, господарські і виробничі об'єкти, характер забудови

Проведений аналіз ранньосередньовічних комплексів середнього культурного шару на Муравицькому городищі дозволив розділити його на два горизонти - нижній і верхній, в кожному з горизонтів, в свою чергу, виділені ранні і пізні комплекси, разом із ранньослов'янськими знахідками вони відповідають п'яти будівельним періодам. До першого будівельного періоду належить одне ранньослов'янське житло №9. Комплекси X - початку XI ст., пов'язані з нижнім горизонтом середнього культурного шару, поділяються на два будівельні періоди. До більш раннього віднесено 6 жител (№№1,2,3,5,6,10); до пізнішого - 5 жител (№№1а,3а,4,7,8). Комплекси XI - першої половини XII ст. теж

поділяються на два будівельні періоди: ранній (будівля №11) і пізній: (житла №№36,7а).

Житла залишаються однією з найбільш значущих категорій археологічних джерел, із яких можна здобути багатопланову інформацію. Як один із основних елементів матеріальної культури населення, житла мають велику цінність для вивчення етнічних і соціально-економічних питань розвитку давніх суспільств.

Всього під час досліджень Муравицького городища відкрито 15 слов'янських та давньоруських жител. Всі вони мали основу, заглиблену в ґрунт. В котлованах 14 жител виявлені залишки опалювальних пристроїв. Зустрічаються житла з котлованами прямокутної і квадратної форми (з різницею довжини сторін до 0,2 м). За площею котлованів проаналізовано 7 будівель. Всі вони мають середні розміри котлованів (від 10 до 15 кв. м).

Глибина котлованів встановлена в 13 житлах. Підлога більшості з них знаходилася на відмітках 0,8-1,2 м від рівня давньої денної поверхні. Значну глибину (1,8-1,9 м) мав лише котлован житла №7. У трьох житлах (№№1а,36,7а) глибина котлованів не перевищувала 0,5 м. Відмітимо, що два з них відносяться до заключного періоду існування давньоруського поселення.

Підлога в житлах, котловани яких опущені в материковий суглинок, не мала додаткової підмазки, була рівна, горизонтальна. Якщо житло споруджувалося на місці більш раннього, або котлован не досягав материка, підлога підмазувалася шаром глини до 10 см завтовшки. Слідів дерев'яного облицювання підлоги не виявлено. Вірогідно, його взагалі не використовували. Про це свідчать зафіксований тонкий гумусний прошарок на підлозі та виявлені в житлах ями господарського призначення.

Житла орієнтовані за сторонами світу стінами (10 будівель), або ж кутами (5 будівель). Якщо спочатку переважала орієнтація стін за сторонами світу, то найбільш пізні будівлі орієнтовані кутами за сторонами світу. Місце входу у вигляді вирізаної в материк сходинок простежено в житлах №№9,10. В першому випадку вхід знаходився із західної, а в другому - із північно-західної сторони, але в обох випадках його влаштовано в дальній від печі стіні будівлі. Така планова структура напівземлянкових жител була характерна для східних слов'ян до X ст. включно [Раппопорт, Колчин, Борисевич, 1985, с.138].

Ями господарського призначення виявлені в шести житлах. В будівлях переважно влаштовували по одній ямі, але в житлі №6 їх було три.

Важливим є вивчення питання конструктивного способу зведення стін будинків. На жаль, дерево, за рідкісним винятком, не збереглося в котлованах будівель. Тому більш чи менш об'єктивну інформацію несуть стовпові ямки на підлозі житла. Вважається, що житла, в яких знайдено стовпові ямки по периметру, мали стовпову конструкцію стін,

тобто в підлогу вкопувалися стовпи, за які закладалися колоди або плахи. На Муравиці такі стовпові ямки в кутах котлованів і на середині довжини стін виявлені лише в трьох житлах (№№7,9,10). Однак, дослідники справедливо відзначають, що відсутність стовпових ямок в підлозі котловану не означає обов'язково зрубних стін [Кашуба та інші, 1997, с.40]. Стовпи не завжди могли закопуватися в підлогу, крім того, через різні обставини (в першу чергу, характеру ґрунту на досліджуваній ділянці) стовпові ямки часто не виявляються під час розкопок. Враховуючи ці міркування, вважаємо, що на Муравиці кількість жител із каркасно-стовповою конструкцією стін могла бути більшою, ніж та, що зафіксована археологічними методами.

Стовпові ямки були розміщені по периметру котловану, а іноді також у центрі приміщення. Стовпи округлі, їх діаметр в середньому дорівнював 0,2-0,3 м, а глибина рідко досягала 0,4 м. Аналіз розміщення стовпових ямок свідчить, що частіше стовпи ставили з внутрішньої сторони стін, а не закріплювали дерев'яні конструкції стін у пази, вибрані у стовпах.

Печі збереглися у одинадцяти житлах. Вони відносяться до 4 типів: глинобитні, кам'янки, кам'яно-глиняні та нішоподібні, тобто вирізані в стінці за межами котловану будівлі. Печі перших трьох типів будувалися на рівні підлоги в кутку житла, вони повернуті челюстями вздовж однієї із сторін.

В житлах Муравиці переважають глинобитні печі. Вони досліджені в семи будівлях і, як виявилось, будувалися в усі періоди розвитку Муравиці - від ранньослов'янського часу до XII ст. В плані вони підковоподібні або округло-прямокутні (в останніх стінки, які повернуті до стін житла, прямі, а дві інші - округлі в плані). Іноді їх будували на дерев'яному каркасі (житла №№6,10). Розміри печей найчастіше коливаються від 0,9х1,1 м до 1,1х1,3 м. В ранньослов'янському житлі №9 знаходилась найменша піч, її розміри - 0,9х0,9 м. А найбільша піч з житла №10 мала розміри 1,5х1,7 м. Максимальна висота, на яку збереглися стінки печей - 0,75-0,9 м. Тому первісна їх висота може бути визначена в межах 0,8-1 м.

Єдина піч-кам'янка була відкрита в житлі №3а. А кам'яно-глиняні печі виявлені в житлах №№7,8. Відзначимо, що ці три житла відносяться до одного будівельного періоду, вони змінюють більш ранні будівлі з глинобитними печами нижнього горизонту середнього культурного шару.

Картографування даних про опалювальні пристрої в житлах X - XI ст. на території Західної Волині дозволяє виявити певні закономірності. Житла з глинобитними печами відомі на всій території від басейну Горині до басейну Західного Бугу. А от житла з печами-кам'янками та кам'яно-глиняними печами зустрічаються в цей час лише в межиріччі Горині та Стиру. Печі-кам'янки виявлені на Рівненщині в Точивиках,

Хорові, Стадниках, Бармаках, Зозові, Листвині, Жорнові та урочищі Уніас, що в с.Стіжок Кременецького р-ну на Тернопольщині. Кам'яно-глиняні печі досліджені в житлах Дорогобужа, Дерманя, Городка, Жорнова.

Нішоподібні печі знайдені в двох житлах (№№3,10). Якщо будівля №3 збереглася лише частково, то житло №10 досліджене повністю. В ньому крім нішоподібної печі була звичайна глинобитна піч. Обидві нішоподібні печі мали черинь, замощений керамікою і камінцями. Будівлі з такими печами, вирізаними в стінках котлованів, зустрічаються у XI - XII ст. на Волині та в інших районах Південної Русі [Прищепя, Нікольченко, 1996, с.32,33]. Як свідчать матеріали археологічних досліджень, такі печі могли мати різне призначення. Їх могли використовувати для випічки хліба, або ж у ремісничому виробництві (для випалу кераміки, для виробництва заліза).

Житла Муравицького городища у конструктивному відношенні майже не змінюються від VIII до XII ст. Лише глибина котлованів стає значно меншою у найпізніших житлах та на одному з етапів розвитку фортеці з'являються кам'яні та кам'яно-глинобитні печі. Співіснування кількох типів печей, можливо, пов'язане з проникненням на територію між Горинню і Стиром населення з інших регіонів, де традиції використання печей-кам'янок відомі ще в ранньослов'янський час (Подністров'я, Південне Побужжя, басейн Случі).

Сучасна археологічна наука накопичила значні матеріали для реконструкції ранньосередньовічних східнослов'янських жител [Звіздецький, Готун, 1997; Козюба,1998]. Базуючись на даних археологічних досліджень та використовуючи існуючі розробки, ми відтворюємо зовнішній вигляд жител №№9,10 (рис.21).

Господарських ям на Муравицькому городищі досліджено одинадцять. Вони округлі, або рідко овальні в плані, діаметром в середньому 1,2-2,4 м, завглибшки 1,4-2,8 м. Котловани в перетині переважно конусоподібні, лише в двох випадках вони мали циліндричну форму. Іноді в материковій стінці ями вирізали східцю (ями №№6,12). Дно ям горизонтальне, рівне, або увігнуте до центру. Виділяється яма №1, стінки якої було зміцнені каркасом з дерев'яних прутів і підмазані шаром глини, а потім обмазку сильно випалили. Перекриття цих об'єктів не збереглося, але в заповненні багатьох ям зустрічаються шматки глиняної обмазки, в деяких виявлені жорна. Вірогідно, над такими погребами могли споруджуватися невеликі наземні будівлі чи накриття типу куреня.

Господарські будівлі на Муравицькому городищі, вірогідно, були наземними, тому зафіксувати їх під час польових досліджень не завжди вдавалося. Залишки однієї з таких господарських будівель виявлені І.К.Свешніковим [Свешніков, Петегірич, 1978, с.80]. В культурному шарі простежено скупчення глини, шматки обмазки з відбитками дере-

в'яного каркасу (залишки стін), виявлено стовпову ямку. Це була наземна будівля стовпової конструкції, простінки її плетені із тонких жердин, обмазаних глиною. Особливості конструкції дозволяють визначити цю будівлю як залишки хліва або конюшні [Тимошук, 1990, с.103].

До виробничих об'єктів відноситься піч для випалу кераміки. Вона однокамерна, внутрішній об'єм камери мав постійне перекриття і димовідвідний пристрій [Свешніков, Петегирич, 1978, с.80]. В таких печах паливо згоряє в камері, де розміщені вироби, що випалюються. Пічний випал мав велике поширення в давнину і використовувався в Україні та в Росії до недавнього часу [Рыбаков, 1948, с.171,172; Бобринский, 1991, с.94-106]. При пічному випалі поверхня посуду має світлий рівномірний колір, але на зломі видно, що серцевина черепка зберігає темний (чорний чи сірий) колір. Посуд з такими характеристиками поширений на Муравиці в комплексах X - XII ст.

На тій же ділянці, де було виявлено піч для випалу кераміки, досліджено ще одну піч, пов'язану з обробкою заліза. Вона за формою подібна до звичайних глинобитних печей, але на відміну від останніх, її стінки під дією високої температури перетворились на склоподібну масу. До того ж в самій печі та поряд з нею зібрані залізні криці і шлаки. Цей об'єкт, на нашу думку, можна визначити як залишки ковальського горна.

Під час спорудження Муравицької фортеці давні поселенці максимально використали переваги ізольованого окремого підвищення, надійно захищеного річкою та заболоченою заплавою. Краї підвищення мають значну крутизну, вірогідно, в давнину вони були штучно підрізані і доповнені дерев'яними конструкціями по краю площадки. Крім того, в південній частині височини було виділено невелику площадку, яку захищали глибокий рів та земляний вал по периметру. Загальна схема плану малої площадки підпорядкована конфігурації тієї частини останця, на якому укріплення було збудоване.

Укріплення Муравиці є результатом діяльності слов'янського населення, яке проживало тут у ранньому середньовіччі протягом кількох століть, це створює труднощі їх інтерпретації для кожного будівельного періоду. Тому слід детальніше зупинитись на загальній характеристиці укріплень ранньосередньовічних слов'янських городищ Волині.

В оборонних спорудах IX - X ст. важливе значення мали природні перешкоди, які створював рельєф місцевості; із штучних земляних споруд найбільше значення мали вали та рови, підрізка схилів пагорбів.

На Волині відомі й інші укріплення IX - X ст., які подібно до Муравицького городища збудовані на окремих підвищеннях. В поліських районах на останцях в заплавах рік розташовані городища поблизу сіл Дюксин, Гуша, Городець, Залужжя [Терський, 1993, с.63; Раппопорт, 1967, с.33, 74, 76]. На Волинській височині для укріплень використовували вершини окремих підвишень. Такі городища відомі

поблизу сіл Іваничі, Затурці, Варковичі [Раппопорт, 1967, с.33, 34; Терський, 1993, с.57,58].

В IX - X ст. на Волині були поширені невеликі округлі городища, площадка яких захищена кільцевим валом, подібно до південної площадки Муравицького городища. До цього типу відносяться укріплення біля сіл Затурці, Городець, Бабка, Зарічне [Раппопорт, 1967, с.33, 34, 76, 77].

Наведені аналогії роблять цілком вірогідним припущення, що південне укріплення Муравиці могло бути споруджене вже в IX - X ст. Такої ж думки дотримувався і М.П.Кучера [Кучера, 1999, с.141]. В XI - XII ст. Муравицьке поселення включало фортецю, що складалася з дитинця (південна площадка) та окольного города (північна площадка), а також посадські райони, розташовані на мисоподібних виступах правого берега ріки Ікви на північ і схід від фортеці.

Планування поселення краще вивчене в північній частині городища. Житлові будівлі були розміщені групами або стояли окремо (рис.3). Синхронні будівлі в групах розташовані на відстані 3-8 м одне від одного. Краще досліджена група з восьми будівель включала три житла (№№2,3,6) раннього будівельного періоду нижнього горизонту (рис. 28, 1). В пізній будівельний період нижнього горизонту тут також існували три будівлі (№№3а, 4,7) - (рис.28, 2). Ще два житла, досліджені на цій ділянці (№№3б, 7а), віднесені до пізнього періоду верхнього горизонту (рис.28, 3). В той же час відстань між синхронними будівлями різних груп досягала 15 м і більше, отже на окольному городі залишалися вільні від забудови ділянки. Подібне планування в X - на початку XI ст. мало городище Вал поблизу Луцька [Кучінко, 1996, с.180].

Поряд з житловими будівлями на Муравицькому городищі знаходилися господарські будівлі та ями. Поблизу від ранніх жител (№№5,6), ями влаштовувалися на відстані 1-2 м. А на заключному етапі розвитку поселення відстань між господарською ямою і житлом збільшується до 6-8 м. Таке розміщення житлових та господарських об'єктів свідчить про формування садибно-дворової забудови Муравицького городища у X-XI ст.

3.2. Кераміка. Речовий матеріал. Хронологія.

На городищі досліджено ранній керамічний комплекс (житло №9), який включав лише ліпні посудини. В культурному шарі такі знахідки зустрічаються рідко, лише один розвал ліпного горщика вдалося реконструювати повністю (рис. 22, 1).

Для ліпної кераміки характерним є поєднання шамоту і піску як домішок у глиняне тісто, горбкувата поверхня має нерівне забарвлення - світло-коричневе з сірими плямами.

Знайдені ліпні горщики поділяються на два типи.

ТИП I представлений виробами з житла №9. Це стрункі посудини з

високо розташованими плічками, короткою шийкою і слабо відігнутими назовні вінцями (рис. 6, 2,4). Тулуб конусоподібний, денця масивні. На одному денці ззовні в центрі є округле заглиблення діаметром 2 см від підставки (рис.6, 6). Реконструйований горщик (рис.6, 2) має діаметр вінець 12,2 см, найбільший діаметр - 14 см, діаметр дна - 9 см, висоту - 18,8 см. Край вінець горизонтально зрізаний, прикрашений косими насічками. Ці посудини аналогічні горщикам празького типу. На поселенні Кодин на Пруті вони віднесені до варіантів 2в, 3г типу I, які зустрічаються в другій половині V - VI ст. [Русанова, Тимошук, 1984, рис.9, с.27,28]. Таке ж датування для цих горщиків обґрунтував В.Д.Баран за матеріалами поселення Рашків на Дністрі [Баран, 1988; с.25-32]. За класифікацією І.П. Русанової вони відносяться до посудин 5 варіанту I виду і повсюди зустрічаються на пам'ятках празько-корчакської культури [Русанова, 1973, с.11,12]. Але поряд з архаїчними ознаками (слабо відігнутий вінчик, закраїнка на денцях, відносно тонкі стінки посудин) горщики з житла №9 мають ознаки, характерні для етапу Луки-Райковецької: масивне денце з відбитком круглої підставки, орнаментований насічками вінчик [Русанова, 1973, с.13-15]. Тому вважаємо, що цей комплекс слід віднести до перехідного етапу від празької культури до культури типу Луки-Райковецької і датувати VII - VIII ст.

ТИП II представлений горщиком та кількома фрагментами подібних посудин з культурного шару (рис.22, 1). Він відрізняється більшим розширенням верхньої частини посудини, товстими стінками, округлим краєм вінець. Основні параметри цілого горщика: діаметр вінець - 13 см, найбільший діаметр - 14 см, діаметр дна - 8 см, висота - 14,5 см. Черепок на зломі коричнево-чорний. Такі горщики за матеріалами досліджень поселень поблизу села Райки, городища Хотомель відносяться до етапу Луки-Райковецької [Гончаров, 1963, рис.14; Русанова, Тимошук, 1984, с.14; Кухаренко, 1961, табл. 6, 18-20] і можуть бути датовані VIII - IX ст.

Найбільшу групу керамічних виробів становлять уламки гончарного посуду. Вони у великій кількості зустрічаються в середньому горизонті культурного шару та в синхронних житлових і господарських об'єктах.

Кухонний посуд представлений переважно горщиками, виготовленими на легкому гончарному крузі. Вони мають конічний тулуб з найбільшим розширенням у верхній половині висоти посудини і округлі плічка. Від більшості горщиків знайдено лише уламки, тому їх поділ на типи проведено за профілюванням верхньої частини посудин, особливостями технології виготовлення та орнаментациєю.

За формою вінець та іншими ознаками горщики поділяються на п'ять типів.

До першого типу відносяться горщики з відігнутими назовні вінцями підпрямокутної форми, з невираженим манжетом (рис.22, 2,3). В тісті середня кількість домішок піску, іноді зустрічається товчений камінь (дресва). Черепок на зломі чорного кольору, лише поверхневий тон-

кий шар глини має нерівний коричневий відтінок чи близький до кольору цегли. Такі горщики відомі вже на початковому етапі виробництва гончарної кераміки в пам'ятках культури типу Луки-Райковецької, зокрема на поселеннях в Шумську і Тихомелі [Русанова, 1973, с.15]. В.О. Петрашенко таку кераміку відносить до VI типу за матеріалами досліджень городища Монастирьок, вона знайдена в ранніх шарах на Подолі в Києві і може бути датована IX - X ст. [Максимов, Петрашенко, 1988, с.87,88; Зоценко, Брайчевська, 1993, с.59-61].

В Муравиці горщики типу I в невеликій кількості зустрічаються в ранніх відкладах і комплексах нижнього горизонту середнього культурного шару.

Горщики другого типу мають на зовнішньому краї вінець потовщення ("манжетку"), стрілоподібне чи підтрикутне у профілі (рис.22, 4-8). Вони відносяться до кераміки так званого курганного типу. Незначна частина виробів має формовку, подібну до горщиків типу I (рис.22, 4,5), але більшість горщиків типу II більш якісно сформовані, в глиняному тісті домішки дрібні і середні, переважно це кварцевий пісок, на зломі черепок трьохшаровий або одношаровий, білоглиняний. Гончарний посуд курганного типу був поширений у середині IX - кінці X ст. [Петрашенко, 1992, с.91]. В Муравиці горщики цього типу домінують у комплексах нижнього горизонту середнього культурного шару.

До третього типу належать горщики, в яких верхній край манжета широкий, плаский. Вони поділяються на два види (1) верхній плаский зріз манжета нахилений назовні (рис.23, 1-4,7); 2) зріз вінець горизонтальний або ж слабо нахилений до середини (рис.23, 5,6,8). Кожен із видів має два варіанти (1) зовнішня закраїнка добре виражена (рис.23, 1,2,5); 2) зовнішня закраїнка ледь помітна (рис.23, 3,4,6-8). Горщики обох видів першого варіанту датуються XI ст., а горщики другого варіанту зустрічаються на землях Південно-Західної Русі в кінці XI - першій половині XII ст. [Прищепа, Нікольченко, 1996, с.52 ; Нікольченко, 1998, с.43-44].

У горщиків четвертого типу край вінець має вигляд відтягнутого по вертикалі тригранного валика, схожого на пташиний дзьоб (рис.23, 9). Вони були поширені на Русі в кінці XI - XII ст.

Горщики п'ятого типу мають загнуті до середини вінця так, що утворюють по краю округлий валик (рис.23, 12-14). Такі горщики були розповсюджені на всій території Русі в XII - XIII ст.

Горщики III, IV і V типів на Муравицькому городищі зустрічаються у комплексах верхнього горизонту середнього культурного шару. Але домінують тут горщики V типу.

Покришки для горщиків представлені кількома невеликими уламками з верхнього горизонту середнього культурного шару та цілим екземпляром з житла №7а (рис. 15, 3). Цей виріб напівсферичний, з високою циліндричною основою, яка фіксувала покришку на вінцях

горщика. Близька за формою покришка виявлена на городищі Вал поблизу Луцька [Кучінко, 1996, рис.69,6].

Столовий посуд включає глеки, миски та ковші. В комплексах верхнього горизонту в невеликій кількості зустрічаються глеки з вертикальними або слабо нахиленими до середини вінцями (рис. 23, 15). Вони мають аналоги як на західних землях Київської Русі (культурні шари X - XI ст. Плісеська, Новогрудка; шари XII - XIII ст. Галича, Ленківець, Дорогобужа), так і в Середньому Подніпров'ї, де їх знайдено в комплексах XI - першої половини XII ст. в Києві, Юр'єві, на поселенні Григорівка. Миски представлені лише кількома фрагментами, знайденими в середньому культурному шарі. Краще збережений виріб (рис. 23, 16) має слабо розхилені назовні стінки, діаметр вінця 13,5 см.

Миски такого типу добре відомі на землях Південно-Західної Русі, їх знаходили в Ленківцях, Звенигороді, Плісеську, Данилові, Дорогобужі.

У комплексах верхнього горизонту середнього культурного шару знайдено незначну кількість уламків невеликих посудин, які мали ручку у формі петлі (рис.15, 4; 23, 17). Такі вироби могли використовуватись як ковші, черпаки, або як світильники. Звичайні мисочки та невеликі горщики використовувались як світильники у Києві [Сергеева, 1995, рис.1, 4-6].

На денцях гончарних посудин зустрічаються зображення - клейма. Це опуклі відбитки вирізаного на дерев'яній підставці гончарного круга. На денцях посудин з Муравиці збереглося 23 чітких клейма, серед них зустрічаються 22 варіанти зображень. Вони можуть бути умовно поділені на три категорії: клейма типу солярних знаків; клейма типу "князівських знаків" (рис.25, 17); інші клейма (рис.25, 16).

Кількісно переважають клейма типу солярних знаків (20 варіантів зображень). Основні елементи цієї категорії клейм - коло, хрест, зірка, квадрат, свастика (рис.25,1-15,18). Більшість варіантів клейм з Муравиці мають аналогії серед знахідок на пам'ятках Південної Русі.

Існують різні погляди щодо пояснення клейм. Їх вважають знаками гончарів, які виготовляли посуд, знаками замовників, а також релігійно-символічними знаками. Найбільш обґрунтованим виглядає пояснення клейм як магічних символів-оберегів, що мали захистити продукцію майстра [Толочко, 1981, с.295-298].

Поблизу жител №№7а, 36 зібрано 8 уламків від північнопричорноморської амфори, в тому числі дві ручки з вінцями від однієї посудини (рис.24, 1,2). Це амфора з сильно витягнутими вверх масивними ручками, з грушеподібним вузьким тулубом. На Русі такі вироби були поширені переважно у XII ст., хоча у Херсонесі вони продовжували побутовати і в XIII ст. [Якобсон, 1979, с.111].

Два глиняних прясла знайдені у верхніх шарах заповнення житла №5 та в житлі №10 (рис.18, 12). Вони мають біконічну форму і близькі параметри: діаметр - 4,2-4,3 см; діаметр отворів - 0,9-1,0 см; висота - 1,9-2 см.

Вироби з металу та інших матеріалів.

Знайдені на Муравицькому городищі вироби із заліза представлені знаряддями праці, побутовими та господарчими речами, зброєю та предметами спорядження верхового коня.

Найбільше в колекції ножів - 42 екземпляри. Вони зустрічаються в середньому культурному шарі та синхронних житлових і господарських будівлях. Всі вироби мають пряму спинку клинка і прямий черешок, який проходить паралельно спинці (рис. 26, 4,5,6). Уступ добре виражений, скошений чи перпендикулярний. Довжина леза 5-11 см.

Залізне долото виготовлене із прямокутного в перетині стержня з лезом на одному кінці та масивним обухом на другому (рис.26, 16). Довжина інструменту - 11,6 см, ширина леза - 0,9 см. Трапилось воно у верхньому горизонті середнього культурного шару. Ще одне подібне долото знайдене під час розкопок у 1965 р. І.К.Свешніковим [Свешніков, Петегірич, 1978, с.83].

В тих же відкладах знайдено цілі пружинні ножиці (рис. 26, 7), а в житлі №7а - пошкоджений екземпляр (рис.15, 9). Довжина виробів відповідно 23 і 14 см, леза вузькі, трикутні в плані, завдовжки 9 і 5,5 см, переходять в стержні, які з'єднані між собою масивним пружинним кільцем.

Колекція серпів включає одне ціле знаряддя, 2 пошкоджені, з втраченим носками і кілька фрагментів носків. Повністю збережений серп має лезо завширшки до 3,8 см, яке відзначається різким вигином початкової частини (наближається до прямого кута), в середній частині і на кінці вигин леза незначний (рис.26, 3). Довжина основи дуги леза - 25 см, висота дуги - 9 см, довжина черешка - 7 см. Основна лінія кривої, яка визначає кут різання, проходить переважно в межах 40^о-52^о. Наведені характеристики дозволяють віднести це знаряддя до серпів південно-західного типу [Левашева, 1956, с.72,73].

Рибальський гачок для лову великої риби виготовлений із прямокутного в перетині стержня, на кінці має зуб-борідку (рис.26, 13).

Господарчий і домашній інвентар включає замки та ключі від них, деталі дерев'яних відер. Всі знахідки виявлені у комплексах верхнього горизонту середнього культурного шару.

Добре збережений навісний замок має отвір для ключа у вигляді горизонтальної щілини в нижній частині великого циліндра (рис. 26, 9,10). Один кінець дужки з пружинами входив у великий циліндр, а другий - проходив у малий циліндр. Він відноситься до типу Б за класифікацією Б.О.Колчина. За матеріалами Новгорода такі замки датуються XII - першою половиною XIV ст. [Колчин, 1982, с.162]. Відкривалися вони ключем із круглою борідкою, розміщеною поперек стержня, під прямим кутом до нього (рис.26, 17).

Знайдені дві дужки від навісних замків так званого болгарського типу (рис.26, 11). Основна конструктивна особливість таких замків в тому, що замість малого циліндра до великого циліндра прикріплено

стержень, а горизонтальна пластина (дужка) має отвір для цього стержня. На Русі такі замки використовувались у XII - XIII ст. Про це свідчать знахідки в Новгородку, на городищі поблизу Шепетівки, в Дорогобужі [Гуревич, 1981, с.24; Овсянников, Пескова, 1982, с.96,97; Прищепа, Нікольченко, 1996, с.73; Нікольченко, 1998, с. 61-62].

Про використання жителями Муравиці внутрішніх комбінованих замків (виготовлених з дерева і металу) свідчать знахідки деталей таких замків і ключів до них. В колекції є пружина від такого замка (рис.26, 12), скоби у вигляді букви П, якими кріпилися деталі замка до дверей, два ключі (рис.26, 18,19). Один ключ має пустотілий трубчастий стержень, у іншого стержень тонкий, загострений на кінці. Такі замки були поширені на Русі у XII - XIII ст. Використовувалися вони і на Волині, їх знаходили на городищі поблизу Шепетівки, в Дорогобужі [Нікольченко, 1998, с. 62].

З металевих деталей від дерев'яних відер трапились уламки дужок, вушка та обручі. Відерні дужки виготовлені з прямокутного чи круглого в перетині стержня, інколи стержень перекручений. Знайдено п'ять відерних вушок двох типів. Перший тип представлений двома виробами, виготовленими з прямокутного в перетині стержня з плоскими розширеними кінцями, що закінчуються гачками (рис.15, 10; 26, 14). Другий тип - це три екземпляри з прямокутного стержня з відігнутими кінцями (рис.26, 15). Відерні обручі виготовлялись із залізної смуги завширшки 6-10 мм, сегментоподібної в перетині. Зібрано близько 20 уламків обручів.

Фібула з середнього культурного шару підковоподібна, зі спірально загнутими кінцями (рис.26, 1). За матеріалами Новгород і Шестовицького могильника такі вироби датуються X - першою половиною XI ст. [Колчин, 1982, с.164; Бліфельд, 1977, с.45].

Інструмент для письма - писало має круглий в перетині стрижень, загострений на кінці і лопатку у формі вузького бокальчика на другому кінці (рис.26, 8). Довжина виробу 12,5 см, розміри лопатки 1,7x2,1 см. Перехід від стрижня до лопатки прикрашений валиком. Такі вироби були поширені на Русі в XII - першій половині XIII ст. На Волині писала того ж типу знайдені на городищі поблизу Шепетівки, в Дорогобужі [Нікольченко, 1998, с.205, рис. 91].

Зброя і предмети спорядження верхового коня представлені наконечниками списа та стріл, вудилами, стременом.

Наконечник списа має відносно широке перо видовженої трикутної форми, плічка добре виражені (рис.27, 6). Вістря втрачене, реконструйована довжина всього наконечника - 25 см, довжина втулки 9 см, діаметр біля основи - 3 см. Відноситься до типу III за класифікацією А.М.Кирпичникова. Такі наконечники були поширені повсюди у середньовічній Європі у VIII - XI ст., а у XII - XIII ст. їх використовували рідко [Кирпичников, 1966, с.12,13].

Основною зброєю дальнього бою на Русі були лук і стріли. На Му-

равицькому городищі знайдено 10 наконечників стріл. Два з них мають втулку та вістря з двома шипами, їх виявлено в житлі №5 (рис.11, 10) та ямі №9. Такі наконечники були поширені з VII - VIII ст. до XIV ст. [Медведев, 1966, с.56].

Серед черешкових наконечників кількісно переважають ланцетоподібні, з пропорціями пера 1:6-1:8 (три екземпляри). Їх знайдено в житлі №6, ямі №8 та нижньому горизонті середнього культурного шару. Датуються вони на Русі IX - першою половиною XI ст. [Медведев, 1966, с.65].

Три ромбоподібні наконечники відрізняються за формою пера.

Наконечник з середнього культурного шару дитинця має розширення на середині довжини пера і пропорції 1:2 (рис.27, 5). Такі вироби були поширені в IX - X ст., а на початку XI ст. цей тип виходить з ужитку [Медведев, 1966, с.66].

Наконечник з житла №7а (рис.15, 7) має пропорції пера 1:3 і датується IX - серединою XIII ст., але особливо характерними такі вироби були для XII і першої половини XIII ст. [Медведев, 1966, с.66,67].

Третій ромбоподібний наконечник з розкопок І.К.Свешнікова має погану збереженість, тому віднесення його авторами публікації до наконечників "гньоздовського типу" викликає сумнів [Свешніков, Петегрич, 1978, с.83].

Броневий наконечник з культурного шару має пірамідальне вістря, ромбічне в перетині, з перехватом біля короткого черешка (рис.27, 4). Такі наконечники датуються X - XIV ст. [Медведев, 1966, с.83].

У середньому культурному шарі знайдено 2 фрагменти кінських вудил (ланка гризла з кільцем). Вони однотипні, гризло складалося з двох прямокутних в перетині частин, з'єднаних між собою, а у петлях на вільних кінцях закріплені кільця.

Фрагмент стремена належить виробу з контуром, наближеним до регулярного кільця, дужка з прорізним вушком має характерне колоподібне завершення (рис.27, 1). Такі стремена були розраховані тільки на м'яке взуття і використовувалися перш за все легкоозброєними воїнами. Більшість з них відносяться до XII - XIII ст. [Кирпичников, 1973, с.52,53].

Із бронзи виготовлені дзвіночок і поясна пряжка. Дзвіночок грушеподібний, з хрестоподібним прорізом трапився в житлі №7 (рис.14, 1). За новгородською хронологією такі дзвіночки зустрічаються від другої половини X до початку XII ст. [Колчин, 1982, с.171, 173]. Таке датування приймається дослідниками і для інших регіонів Русі [Журжалина, 1961, с.129].

Пряжка ліроподібна, з овальною загостреною на кінці рамкою, яка безпосередньо переходить у прямокутну основу (рис.26, 2). Рамка орнаментована насічками. Подібні пряжки широко відомі серед слов'янських старожитностей X - XII ст. [Седова, 1981, с.144].

Під час розкопок 1965 р. в зерновій ямі знайдено свинцевий диск з

наскрізним отвором, одна сторона в нього пласка, а інша - конічна [Свешніков, Петегирич, 1978, рис.3,18]. Цей виріб могли використувати як прясло або як гудзик.

Фрагментів скляних браслетів виявлено 7: один в ямі №6, а інші - в середньому культурному шарі). З них 5 кручених і 2 гладенькі круглі в перетині (виробі коричневого, зеленого і синього кольорів). Скляні браслети були популярною прикрасою в містах Русі протягом XII - першої половини XIII ст.

Досить представницькою є колекція кістяних виробів з Муравецького городища. Про розвиток тут косторізної справи свідчать часті знахідки кісток тварин та рогів оленя, лося, великої рогатої худоби зі слідами обробки.

Із знярядь праці найчастіше зустрічаються проколки (34 екземпляри) та швейні голки (6). Голки мають один кінець плаский, з овальним чи округлим вушком (рис.27, 7-9). Їх довжина - 6-9 см. У житлі №6 та в культурному шарі виявлено дві циліндричні трубочки з двома отворами (рис.13,15). Ці вироби, вірогідно, були зняряддями для сукання ниток - снувальниками.

Два масивні кістяні предмети мають зглажену і заповірану площину (рис.27, 15). Це так звані ковзани. Їх досить часто знаходять на пам'ятках Київської Русі та на землях західних слов'ян. Вони могли бути інструментами для вигладжування тканин і обробки шкіри [Свешніков, Петегирич, 1978, с.84].

В житлі №7а знайдено ручку ножа чи бритви (рис.15, 8). Вона складається з двох половинок, скріплених металевими заклепками. Поверхня виробу прикрашена циркульним орнаментом.

Два двохсторонні гребінці з середнього культурного шару мають трапецієподібну форму (рис.27, 18). На одній стороні зубці нарізані густіше, ніж на іншій. Аналогічні гребені були поширені на пам'ятках Київської Русі з кінця X до середини XIII ст.

До числа цікавих знахідок належать пряжка витягнутої прямокутної форми, прикрашена циркульним орнаментом (рис.27, 22), та вигнуте вістря, виготовлене з кінчика рогу (рис.27, 10). Вигнуте вістря мало отвір для підвішування, поверхня його орнаментована косими нарізами. Такі вироби відносять до групи кістяних амулетів, їх підвішували до пояса чи носили в торбинках [Моця, 1990, с.127-129].

Для виробництва жорен, точильних каменів, прясел використовували камінь. З місцевих вапняків виготовляли жорна для ручних млинок. Їх уламки трапилися в культурному шарі та зернових ямах, а два камені збереглися добре (рис.24, 3). Верхнє жорно має слабо увігнуту робочу поверхню, його діаметр 48-49 см, товщина - до 7,5 см. В центрі камінь має отвір, куди проходив стержень (веретено), на якому оберталося верхнє жорно. На краю жорна є гніздо для кріплення нижнього кінця ручки, за допомогою якої воно приводилося в рух. Нижнє жорно має

опуклу робочу поверхню, діаметр 44-45 см, товщину - 3-5,5 см.

Ножі та інші інструменти гострили за допомогою точильних каменів. Їх знайдено близько 30 (цілих виробів і уламків). Більшість виготовлені з пісковика, а для тонкої підправки леза користувались невеликими точильними каменями з м'якого сланцю.

Населення Муравиці користувалося пряслами, виготовленими з крейди. Вони використовувалися як насадки, які надавали веретену стійкого вертикального положення під час обертання. Знайдено крейдяні прясла та їх заготовки в комплексах нижнього горизонту середнього культурного шару, в тому числі два вироби в житлі №7 (рис.14, 2,9) та один в житлі №8 (рис.19, 23). Вірогідно, крейдяні прясла виготовляли на місці, про що свідчить знахідка заготовки такого виробу та виявлений в житлі №10 запас шматків крейди, яка могла бути сировиною для виробництва.

У комплексах верхнього горизонту середнього культурного шару знайдено 19 прясел із рожевого шиферу. Сировиною для їх виготовлення були поклади пірофілітового сланцю в районі Овруча. Переважають вироби біконічної форми, а бочкоподібних прясел в колекції лише два екземпляри.

Хронологія.

Ранньосередньовічні старожитності Муравиці за матеріалами археологічних досліджень віднесені нами до трьох етапів розвитку. Перший, ранньослов'янський етап, репрезентують матеріали з житла №9 та нечисленні знахідки з нижнього горизонту середнього культурного шару. Другому і третьому етапам відповідають відклади нижнього і верхнього горизонтів середнього культурного шару. Нижня дата ранньослов'янського етапу за матеріалами житла №9 визначається часом не пізніше VIII ст. Знахідки ліпних і ранньогончарних горщиків в культурному шарі вказують, що це поселення існувало і в IX ст.

Відклади нижнього горизонту (другого етапу) попередньо датовані нами X - початком XI ст., а відклади верхнього горизонту (третього етапу) - XI - першою половиною XII ст.

Вивчення залишків будівель, які змінювали одна одну безпосередньо, або з деякою перервою у часі, дає можливість встановити їх відносну хронологію. Найбільш повно ця хронологія досліджена в північній частині городища, де збереглися залишки споруд трьох будівельних періодів, які відносяться до другого і третього етапів розвитку ранньосередньовічної Муравиці.

Поряд з житлом №6 (ранній будівельний період другого етапу) було збудовано житло №7 (пізній будівельний період другого етапу), котлован останнього частково перерізав котлован житла №6. А на місці житла №7 згодом було збудовано житло №7а (пізній будівельний період

третього етапу). Така ж послідовність зміни будівель простежена під час досліджень жител №№3,3а, 3б.

В центральній частині північної площадки житло №10 (ранній будівельний період другого етапу) перерізає будівля №11 (ранній будівельний період третього етапу).

До раннього будівельного періоду другого етапу розвитку ранньосередньовічної Муравиці ми відносимо житла №№1,2,3,6,10. До пізнього будівельного періоду другого етапу віднесені житла №№1а,3а,4,7,8. Різкого хронологічного розриву між будівлями обох періодів не було. В керамічному комплексі нових будівель, як і в попередніх, домінують горщики з манжетом на вінцях типу II, які датуються серединою IX - кінцем X ст. Із речей, які датують комплекси другого етапу знайдено ланцетоподібні наконечники стріл IX - першої половини XI ст. Бронзовий дзвіночок з хрестоподібним прорізом, датований другою половиною X - початком XII ст.

Для визначення початкової дати цього етапу слід врахувати також те, що в ранніх комплексах відсутній ліпний посуд, який в невеликій кількості зустрічається на пам'ятках першої половини X ст. [Максимов, Петрашенко, 1988, с.93; Тимошук, 1990, с.66]. Тому початкову дату другого етапу розвитку Муравиці визначаємо першою половиною IX - серединою X ст.

Уточнити верхню дату другого етапу дозволяє порівняння його пізніх комплексів з ранніми комплексами третього етапу. У комплексах третього етапу використовували лише глиняні і крейдяні прясла, тут не виявлено жодного прясла із рожевого шиферу, які в Києві на Подолі з'являються в комплексах другої половини X ст. [Сагайдак, 1991, с.92], а на Волині поширюються в XI ст. [Прищеп, Нікольченко, 1996, с.93]. Зате в комплексах третього етапу розвитку Муравиці шиферні прясла зустрічаються часто. У пізніх комплексах другого етапу траплялися лише поодинокі вінця горщиків першого варіанту III типу, поява яких на землях Південної Русі датується кінцем X - початком XI ст. Тому верхню дату другого етапу можна визначити початком XI ст.

Комплекси третього етапу (верхнього горизонту середнього культурного шару) теж розділені нами на ранні і пізні. До раннього будівельного періоду віднесено будівлю №11 та господарську яму №7. До пізнього будівельного періоду належать житла №№3б, 7а, виробнича будівля №2, господарські ями №№2,3,6.

З верхнім горизонтом середнього культурного шару пов'язано найбільше речей з вузькими датами. Багатий інвентар виявлено в житлі №7а. Деякі знахідки датуються в межах XII - першої половини XIII ст. Це навісний циліндричний замок, деталі внутрішніх комбінованих замків і ключі до них, стремено, писало. В пізніх житлах домінують горщики з округлим валиком на вінцях (тип V), які відносяться до кінця XI - першої половини XIII ст.

Враховуючи відсутність у пізніх комплексах верхнього горизонту

кераміки та виробів, які б мали вузьку дату в межах другої половини XII - першої половини XIII ст., верхній горизонт середнього культурного шару (третьій етап) датуємо XI - серединою XII ст.

Встановлення верхньої дати пам'ятки підводить до запитання, чому припинилося життя на поселенні. Як уже відзначалося, Муравиця згадується в літописах під 1149 р. у зв'язку з походом на Волинь Юрія Довгорукого.

Юрій спочатку прибув до свого брата Вячеслава у Пересопницю, а потім перебував якийсь час поблизу Чемерина, що знаходився на шляху до Луцька. А його сини Ростислав і Андрій з союзними половецькими загонами пішли окружним шляхом і зупинились поблизу Муравиці. Вірогідно, розділити військо Юрій з Вячеславом були змушені, щоб уникнути удару з флангу. І така небезпека була реальною. Як пише літописець, "коли вони стояли поблизу Муравиці, уночі був лютий пополах, так що половці всі кинулися втікати назад із своїм воеводою Жирославом" [Літопис Руський, 1989, с.227]. Лише Андрій не піддався паніці, незважаючи на умовляння брата Ростислава і дружинників, він залишився на місці до ранку. Наступного дня військо Ростислава і Андрія відступило до Дубна, а звідти рушили до Луцька, отримавши звістку, що Юрій і Вячеслав теж виступили. Облога Луцька тривала шість тижнів. Оборону міста керував Володимир, брат Ізяслава Мстиславича. Юрію Довгорукому так і не вдалося захопити Луцьк. Але, як це часто траплялося, нападники грабували навколишні поселення і серед них, вірогідно, було спалено Муравицю, біля якої проявили себе не з кращого боку союзники Юрія - половці.

Стратиграфічні дані з середнього культурного шару та особливості речових знахідок з будівель у порівнянні з писемними джерелами дають підстави запропонувати таку абсолютну хронологію етапів розвитку Муравиці у ранньому середньовіччі:

Етапи розвитку	Горизонти	Будівельні періоди	Датування
Третій	Верхній	Пізній	Кінець XI - перша пол. XII ст.
		Ранній	Середина - кінець XI ст.
Другий	Нижній	Пізній	Кінець X - поч. XI ст.
		Ранній	Середина - друга пол. X ст.
Перший		Пізній Ранній	IX ст. Друга пол. VII - VIII ст.

Будівлі, віднесені нами до одного періоду, як це часто буває на довго заселеному місці, не завжди синхронні. Деякі житла існували

дещо менше, ніж той будівельний період, до якого вони відносяться. Інші будівлі могли служити довше і, вірогідно, навіть виходили за хронологічні рамки будівельного періоду, з яким зв'язане їх виникнення. Жодного об'єкту, який можна було б віднести до пізнього будівельного періоду першого етапу розвитку Муравиці поки що не виявлено. Але про функціонування поселення в цей час свідчать керамічні знахідки з культурного шару. На нашу думку, виділені будівельні періоди в цілому вірно відображають основні етапи розвитку середньовічної Муравиці.

3.3. Соціально-історична типологія поселення.

Розглянуті в попередніх розділах матеріали досліджень ранньосередньовічної Муравиці свідчать про тривалий її розвиток протягом майже чотирьохсот років. Слов'яни вперше заселили це зручне підвищення у ранньому середньовіччі, а в добу Київської Русі тут існувало велике поселення, яке включало фортецю на останці в заплаві Ікви та ряд селищ на берегах ріки.

Цей розвиток не був безперервним і лише поступальним. Спостерігаються періоди занепаду, а за ними - нового відродження поселення.

Надійно захищене самою природою підвищення в заплаві Ікви було освоєне слов'янами вже в другій половині VII - першій половині VIII ст. Матеріалів цього етапу в культурному шарі знайдено небагато. Але комплекс житла №9 та інші знахідки дозволяють включити Муравицю до числа ранньослов'янських пам'яток заключного етапу розвитку пражко-корчакської культури V - VII ст. та культури типу Луки-Райковецької VIII -IX ст.

В цей час, як свідчать писемні джерела, в басейні Західного Бугу та на сусідніх територіях проживали племена дулібів, бужан, волинян. Більшість провідних істориків-славістів пов'язують племена дулібів з територією Волині [Крип'якевич, 1984, с.57; Баран, 1972, с.131]. Цю думку підтверджують дані топоніміки. Як показав О.А. Купчинський, географічні назви, що свідчать про розселення дулібів-волинян, концентруються у верхів'ях та середній течії Західного Бугу, в басейні Стиру та на лівобережжі Горині [Купчинський, 1981, с.171].

У VIII- IX ст. у східних слов'ян інтенсивно проходили процеси руйнації родо-племінних інститутів, формування класів та державних структур. Писемні джерела свідчать, що в цей час відбувається консолідація племінних союзів і утворення племінних князівств. Ці важливі зміни суспільного устрою викликають до життя нову форму поселень, у літописах вона дістала визначення "гради" [Толочко, 1989, с.19-34].

На території Волині до числа таких градів належить Зимнівське го-

ролище VI - VII ст. поблизу Володимира-Волинського. Під час археологічних розкопок цієї пам'ятки виявлені цікаві матеріали, які дозволяють говорити про важливі зрушення в житті слов'ян [Ауліх, 1972]. На Зимнівському городищі трапилися коштовні прикраси та предмети озброєння, які свідчать про виділення привілейованої соціальної групи воїнів-дружинників. Знахідки привозних речей, зокрема монети Юстиніана, вказують на широкі зв'язки мешканців цієї фортеці. Вона припинила своє існування внаслідок аварського розгрому. Зимнівське городище, вірогідно, могло бути центром племінного об'єднання, як Київ, Чернігів та деякі інші ранньосередньовічні фортеці слов'ян [Седов, 1982, с.14; Толочко, 1989, с.34].

Муравиця відрізняється від синхронних слов'янських поселень в середній течії ріки Ікви за топографією. Вона виникла на природному останці, добре захищеному руслом ріки та заболоченою заплавою. Більшість же розташованих поряд слов'янських поселень у VIII-IX ст. займали зручні схили на берегах малих річок. Вірогідно, Муравиця використовувалась як обшинне городище-сховище, де під час ворожих нападів знаходили захист жителі навколишніх неукріплених поселень. Для посилення обороноздатності цієї фортеці, вже в ранньослов'янський час схили пагорба могли бути підрізані, щоб надати їм більшої крутизни. Такі місця давні слов'яни використовували і для поклоніння своїм язичницьким богам [Тимошук, 1999, с.109]. Тому висловлюємо припущення, що на площадці Муравицького городища теж існували культові об'єкти.

Як свідчать археологічні джерела, у X ст. Муравиця стає значним поселенням. В цей час для поселення використовувалася вся площа городища, сформувалися потужні відклади культурного шару: до другого етапу розвитку належить більшість із досліджених жител - десять із чотирнадцяти, вірогідно, були зведені нові укріплення.

Житлові будівлі другого етапу - це напівземлянки із заглибленою в ґрунт основою, в одному з кутків невеликого приміщення знаходилась глинобитна піч (в пізніших житлах другого етапу будували також печі-кам'янки та кам'яно-глиняні печі). Такий тип жител був поширений в південних районах Русі. Слід також відмітити, що археологічні матеріали з жител Муравиці не мають слідів майнової диференціації.

Жителі поселення займалися сільським господарством, ремеслами, промислами. В житлі №1 знайдені обвуглені рештки культурних рослин (пшениці, проса, гороху) [Свешніков, Петегрич, 1978, с.86]. Для зберігання зерна використовували спеціальні округлі ями об'ємом 2,5-3,5 м³. В культурному шарі та об'єктах трапилися цілі та розбиті камені від жорен, за допомогою яких мололи зерно (рис.24, 3).

Поряд із землеробством, важливу роль у господарстві населення

відіграло скотарство та розведення домашньої птиці. Виявлені кістки корови, свині, кози, вівці, курки.

Про заняття населення полюванням свідчать знахідки кісток диких тварин: оленя, козулі, бобра, тетерева. Виявлені скупчення риб'ячої луски та рибальський гачок вказують на розвиток рибальства.

Серед мешканців фортеці були майстри, які займалися залізобробним ремеслом. Про це свідчать знахідки залізних шлаків та відкриті залишки ковальського горна. Розвиток гончарного виробництва ілюструють численні керамічні вироби. Глиняний посуд виготовлявся на гончарному крузі, він однотипний, відзначається симетричною формою, рівномірним випалом. Така кераміка повинна була виготовлятися кваліфікованими майстрами. Випал глиняного посуду відбувався в спеціальних печах, одну таку однокамерну піч досліджено на городищі. Часті знахідки заготовок, напівфабрикатів та готових виробів свідчать про розвиток косторізного ремесла.

Для визначення соціальної типології пам'ятки необхідно хоча б коротко проаналізувати соціально-економічні та суспільно-політичні процеси, які мали місце на Волині в кінці I тисячоліття. Тут в цей час існувало племінне княжіння волинян. Вони згадуються у "Повісті минулих літ" та у розповіді арабського географа Масуді (943-944рр.), який зокрема писав: "Між ними (слов'янськими народами) є тільки один, при якому влада була споконвіку. Його володар називався Маджак. Цей народ називається валінана і йому слідували здавна інші слов'янські племена та інші їхні царі його слухали" [Крип'якевич, 1984, с.58].

Доповнюють скупі свідчення літописців та іноземних авторів археологічні джерела, які ілюструють поглиблення процесів соціальної диференціації на Волині у X ст. На могильниках виділяються поховання знаті у зрубних гробницях, вони концентруються у східній частині території волинян між Горинню і Стиром [Моця, 1993, с.58-60]. Про високий рівень розвитку волинян свідчить і раннє поширення тут християнства [Моця, 1993, с.87-94]. Адже найбільшу зацікавленість у новій релігії проявляла правляча верхівка.

Як уже відзначалося, з утворенням племінних княжінь з'являються численні укріплені поселення - "гради", "тверді". Вони краще вивчені на сусідніх територіях, у тому числі в землі древлян та на території Північної Буковини. В межах Древлянської землі Б.А. Звіздецький нараховує два десятки літописних "градів". На думку автора, це були перш за все укріплення, де сиділи князь та його найближче оточення - нарочиті мужі й дружина [Звіздецький, 1990, с.81]. За матеріалами Північної Буковини Б.О.Тимошук виділяє серед укріплених поселень кінця I тисячоліття сховища, адміністративно-господарські центри,

святинища, князівські фортеці [Тимошук, 1990, с.29-62].

Племінні гради волинян досліджені поки що недостатньо. До їх числа слід віднести ранні комплекси міста Волинь, залишки якого знаходяться при впадінні ріки Гучви в Західний Буг. На думку багатьох дослідників, ім'я "волиняни" пов'язане із згаданим вище містом Волинь, яке, вірогідно, було їх племінним центром [Седов, 1982, с.94; Крип'якевич, 1984, с.58].

Матеріали археологічних досліджень дозволяють стверджувати, що Муравицьке городище у X ст. теж було фортецею волинян, навколо якої знаходилися неукріплені поселення, для яких вона, вірогідно, була адміністративно-господарським центром. Прикладом подібного поселення може бути городище "Вал" поблизу Луцька на ранньому етапі розвитку [Кучінко, 1996]. Дослідники визначають подібні пам'ятки як обшинні адміністративно-господарські центри [Тимошук, 1995, с.44,45].

Перехід до третього етапу розвитку Муравиці відбувався у першій половині XI ст. За археологічними джерелами можна зробити висновок, що в цей час зменшується інтенсивність життя на площі фортеці, а новий підйом спостерігається у другій половині XI - першій половині XII ст. В культурних відкладах цього часу виявлено значну кількість різноманітних знарядь праці, побутових виробів, предметів озброєння та спорядження верхового коня і вершника. Про розвиток писемності свідчать знайдені залізне писало та прясло з нанесеною на нього буквою. Торгові зв'язки населення з Середнім Подніпров'ям і Києвом дозволяють простежити такі знахідки, як шиферні прясла, скляні браслети, з Північного Причорномор'я привозили амфори, уламки яких знайдено під час розкопок.

Це був час, коли Волинь після походу Володимира 981 р. увійшла до складу Київської Русі і на її території активно проходили процеси одержавлення та феодалізації. На третьому етапі на місці обшинної фортеці постає садиба представника князівської адміністрації, поселення трансформується у феодальний замок і виконує функції адміністративно-політичного центру сільської округи.

Муравицька фортеця мала площу 0,8 га, двочленну структуру (дитинець і окольний город), була оточена неукріпленими поселеннями - посадами. Знахідки зброї, виявлені сліди розвитку ремесла і торгівлі дозволяють стверджувати, що Муравиця в цей час набирала все більше міських ознак. Але в середині XII ст. поселення занепадає. Обставини, в зв'язку з якими воно згадується в літописі, а також археологічні дані дозволяють стверджувати, що фортеця була зруйнована у 1149 році під час походу Юрія Довгорукого на Волинь. З цього часу головним адміністративно-політичним центром в середній течії Ікви стає місто Дубно.

ВИСНОВКИ

Біля колишнього села Муравиці, нині об'єднаного з селищем Млинів, експедиціями Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) та Рівненського краєзнавчого музею досліджені археологічні пам'ятки доби мезоліту, мідного та бронзового віків, слов'янські VII - IX ст., епохи Київської Русі X - XII ст., пізнього середньовіччя XV - XVII ст.

Пам'ятки Муравиці - це городище площею 0,8 га на останці в заплаві Ікви та група поселень на обох берегах ріки. Тут, починаючи з 1965 р., проводились розкопки, досліджено близько 800 кв. м площі городища, зібрано багату колекцію виробів з глини та кременю мідного і бронзового віків, численні фрагменти кераміки, десятки предметів із заліза, бронзи, скла, кістки, каменю, що відносяться до часів середньовіччя.

Наведені дані свідчать, що Муравицьке городище є важливим історичним джерелом, в першу чергу для вивчення ранньослов'янської історії та епохи Київської Русі. Унікальні матеріали з житла №9 та культурного шару дозволяють визначити час заселення площадки городища ранніми слов'янами в межах VII - VIII ст.

Численні матеріали X - XII ст. висвітлюють процес розвитку фортеці волинян і трансформації її у адміністративно-політичний центр, який формував навколо себе нову поселенську структуру.

Археологічні джерела дозволяють уявити один із шляхів розвитку слов'янського поселення від общинного укріпленого поселення до міста-фортеці, особливості матеріальної культури та побуту жителів Муравиці.

Здобуті археологічні матеріали є лише частиною наукового скарбу, який зберігає земля Волині, знайти і пізнати його допоможуть нові дослідження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Антонович В.Б.* Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. - М., 1901. - Т.1. - С.1-133.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського та давньоруського періодів: *Ауліх В.В., Герета І.П., Пеняк С.І. та ін.* - К.: Наукова думка, 1982.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. - Ч.3. - Т.4.
- Ауліх В.В.* Зимнівське городище - слов'янська пам'ятка VI-VII ст. в Західній Волині. - К.: Наукова думка, 1972.
- Баран В.Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К.: Наукова думка, 1972.
- Баран В.Д.* Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). - К.: Наукова думка, 1988.
- Баран В.Д.* Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. - Київ-Львів: "РАС", 1997. - С.119-133.
- Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В.* Походження слов'ян. - К.: Наукова думка, 1991.
- Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. - К.: Наукова думка, 1977.
- Бобринський А.А.* Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. - М.: Наука, 1991.
- Грибович Р.Т.* Звіт про роботу Волинського мезолітичного загону Рівненської археологічної експедиції в 1975 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. - Ф.е. 1975/112.
- Гуревич Ф.Д.* Древний Новогрудок. - Ленинград: Наука, 1981.
- Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К.: Наукова думка, 1985.
- Журжалина Н.П.* Древнерусские привески-амулеты и их датировка // СА. - 1961. - №2. - С.122-140.
- Звіздецький Б.А.* Про час виникнення та соціальну типологію літописних "градів" Древланської землі // УІЖ. - 1990. - №3. - С.77-87.
- Звіздецький Б.А., Готун І.А.* Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археологія. - 1997. - №2. - С.32-52.
- Зоценко В.М., Брайчевська О.А.* Ремісничий осередок XI - XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. - К.: Наукова думка, 1993. - С.43-103.
- Кашуба М.Т., Тельнов Н.П., Щербакова Т.А.* Алчедарское древнерусское поселение. - Тирасполь: "МАКО", 1997.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX - XIII вв. // САИ. - Москва-Ленинград, 1966. - Вып.Е1-36.

Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX - XIII вв. // САИ. - Ленинград, 1973. - Вып. Е1-36.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. - IV ст. н.е.). - К.: Наукова думка, 1991.

Козюба В.К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI - XIII ст.) // Археологія. - 1998. - №1. - С.28-46.

Конопля В.М. Лендельская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). - К.: Наукова думка, 1990. - С.4-17.

Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. - К.: Наукова думка, 1984.

Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. - К.: Наукова думка, 1981.

Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // САИ. - М., 1961.- Вып. Е1-57.

Кучера М.П. Керамика // Археология Украинской ССР.- К.: Наукова думка, 1986. - Т.3. - С.446-452.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К.: Інститут археології НАНУ, 1999.

Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. - Луцьк, 1996.

Левашева В.П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X - XIII вв. Труды ГИМ. - М., 1956. - Вып.32. - С.19-105.

Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л.Махновець. - К.: Дніпро, 1984.

Максимов Е.В. Петрашенко В.А. Славянские памятники у села Монастырек на Среднем Днепре. - К.: Наукова думка, 1988.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел VIII - XIV вв. // САИ. - М., 1996. - Вып. Е1-36.

Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX - XIII вв. - К.: Наукова думка, 1990.

Моця О.П. Населення Південно-Руських земель IX - XIII ст. - К., 1993.

Никольченко Ю.М. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1977 году // Фонди РКМ, доп. №17514.

Никольченко Ю.М. Культура населення Погориння X-XIII століть. За матеріалами літописного Дорогобужа.-Рівне: БГТ "Евен", 1998.

Овсянников О.В. Пескова А.А. Замки и ключи из раскопок Изяславля // КСИА. - М., 1982. - Вып.171. - С.93-99.

Пелешишин М. Поселення та могильник у Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині // Волино-Подільські археологічні студії. - Львів, 1998. - С.74-88.

Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII - IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. - К.: Наукова думка, 1992.

Пономарева Т.А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1976 году // Фонды РКМ, доп. №17513.

Пономарева Т.А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1978 году // Фонды РКМ, доп. №17515.

Прищета Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1982 году // Фонды РКМ, доп. №17538.

Прищета Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1984 году // Фонды РКМ, доп. №17540.

Прищета Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1985 году // Фонды РКМ, доп. №17541.

Прищета Б.А., Никольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X - XIII ст. - Рівне, 1996.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X - XIV вв. // МИА.- Ленинград, 1967. - №140.

Раппопорт П.А., Колчин Б.А., Борисевич Г.В. Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С.136-154.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. - М.: Издательство АН СССР, 1948.

Русанова И.П. Славянские древности VI - IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. - М., 1973. - Вып. Е 1-25.

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын - славянские поселения VI-VIII вв. на р. Прут. - М.: Наука, 1984.

Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ. - К.: Наукова думка, 1991.

Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI в. - К.: Наукова думка, 1989.

Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III - на початку II тисячоліття до нашої ери. - К.: Наукова думка, 1974.

Свешников И.К. Стжижовская культура // Археология Прикарпаття, Волины и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). - К.: Наукова думка, 1990. - С. 68-74.

Свешников И.К., Никольченко Ю.М. Довідник з археології України: Ровенська область. - К.: Наукова думка, 1982.

Свешников И.К., Петегирич В.М. Археологічні дослідження в селі Муравиця // Археологія. - 1978. - №27. - С.79-86.

Свешников И.К., Конопля В.М. Раскопки и разведки в бассейне Иквы // АО 1976 года. - М.: Наука, 1977. - С.370-371.

- Седов В.В.* Восточные славяне в VI - XIII вв. - М.: Наука, 1982.
- Седова М.В.* Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X - XV вв.). - М.: Наука, 1981.
- Сергеева М.С.* Керамічні світильники Києва // Археологія. - 1995. - №3. - С.123-130.
- Терський С.* Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986-1991 роках // Наукові записки. ЛІМ. - Львів, 1993. - С.41-67.
- Тимошук Б.А.* Восточнославянская община VI - X вв. н. э. - М.: Наука, 1990.
- Тимошук Б.А.* Восточные славяне. От общины к городам. - М.: Изд-во МГУ, 1995.
- Тимошук Б.О.* Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. - Чернівці: Прут, 1999.
- Толочко П.П.* Гончарное дело // Новое в археологии Киева. - К.: Наукова думка, 1981. - С.293-301.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. - К.: Наукова думка, 1989.
- Якобсон А.Л.* Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.- Ленинград: Наука, 1979.
- Rauhut L.* Wczesnosredniowieczne materialy archeologiczne z terenow Ukrainy w Panstwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materialy wczesnosredniowieczne. - 1960. - T.V. - с.231-260.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО** - Археологіческие открытия
- ГИМ** - Государственный исторический музей
- КСИА** - Краткие сообщения Института археологии
- ЛІМ** - Львівський історичний музей
- МИА** - Материалы и исследования по археологии СССР
- РКМ** - Рівненський краєзнавчий музей
- СА** - Советская археология
- САИ** - Свод археологических источников
- УІЖ** - Український історичний журнал

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис.1. Ранньослов'янські та давньоруські пам'ятки в околицях Млинова: 1 - Муравицьке городище; 2-6 - поселення.

Рис.2. План Муравицького городища з позначенням розкопів різних років: 1 - І.К. Свешнікова; 2 - Ю.М. Нікольченка; 3 - Б.А. Прищепи.

Рис.3. Плани розкопів на Муравицькому городищі з позначенням ранньослов'янських і давньоруських об'єктів.

Рис.4. Знахідки мідного та бронзового віків з розкопок Муравиці у 1982 р.: 1-6 - глиняний посуд; 7,8 - крем'яні відбійники; 9 - крем'яна сокира.

Рис.5. Знахідки мідного та бронзового віків з розкопок Муравиці у 1985 р.: 1-5,7-9 - глиняний посуд; 6 - фрагмент сокири; 10 - наконечник стріли; 11 - фрагмент серпа; 12,14,16 - нуклеуси; 13,15 - знаряддя на відщепях. 6, 10-16 - кремій.

Рис.6. Житло №9 : 1 - план і розріз; 2,4-6 - глиняний посуд; 3 - точильний камінь.

Рис.7. Житло №2: 1 - план і розріз; 2-4 - глиняний посуд.

Рис.8. Житла №№3,3а,3б: 1 - план і розріз; 2-6 - глиняний посуд та гончарне клеймо з житла №3; 7-9 - глиняний посуд з житла №3а.

Рис.9. Горщики з житла №3б.

Рис.10. Житло №4: 1-10 - глиняний посуд; 11 - залізний ніж; 12 - кістяна проколка.

Рис.11. Житло №5: 1 - план і розріз; 2-6 - глиняний посуд; 7,8 - гончарні клейма; 9 - залізний ніж; 10 - наконечник стріли.

Рис.12. Муравицьке городище: 1 - плани жител №№6,7,7а; 2 - розріз культурних нашарувань через житла №№6,7,7а; 3 - стратиграфія культурних нашарувань в розкопі I 1982 р.; 4 - стратиграфія культурних нашарувань в розкопі III. Умовні позначення: а - верхній культурний шар; б - середній культурний шар; в - нижній культурний шар; г - підсипка материкового суглинку; д - пічний черінь; е - вугілля і попіл.

Рис.13. Знахідки з житла №6: 1-14 - глиняний посуд; 15 - кістяний виріб; 16-18 - кістяні проколки; 19 - залізний наконечник стріли.

Рис.14. Знахідки з житла №7: 1 - бронзовий дзвіночок; 2 - прясло з крейди; 3-8,10-18 - глиняний посуд; 9 - прясло з глини; 20 - гончарне клеймо.

Рис.15. Знахідки з житла №7а: 1-4 - глиняний посуд; 5 - гончарне

клеймо; 6,7 - наконечники стріл; 8 - руків'я; 9 - ножиці; 10 - вушко відерне; 11,12 - ножі; 13 - прясло; 14 - виріб; 15 - проколка. 6,7,9-12 - залізо; 8,14,15 - кістка; 13 - рожевий шифер.

Рис.16. План і розрізи житла №10.

Рис.17. Горщики з вимостки череня печі №2 у житлі №10.

Рис.18. Знахідки з житла №10: 1-7, 15-21 - горщики; 8 - залізний ніж; 9,10 - проколки; 11 - голка; 12 - глиняне прясло; 13 - виріб; 14 - точильний камінь; 9-11, 13 - кістка.

Рис.19. Знахідки з будівлі №11 (1-14), печі над житлом №9 (15-18); житла №8 (19-23). 1-13, 15-22 - глина; 14 - залізо, 23 - крейда.

Рис.20. Розрізи господарських ям та профілі вінець горщиків з їх заповнення: 1,2 - яма №3; 3-7 - яма №4; 8 - ями №№6,7; 9-10 - яма №6; 11-18 - яма №7; 19-22 - яма №8; 23-26 - яма №12; 27-31 - яма №13.

Рис.21. Реконструкція жител №9 та №10.

Рис.22. Горщики із нижнього горизонту середнього культурного шару.

Рис.23. Горщики із верхнього горизонту середнього культурного шару.

Рис.24. Реконструкція амфори та вапнякових жорен.

Рис.25. Гончарні клейма.

Рис.26. Металеві вироби X - XII ст.

Рис.27. Вироби з кості, каменю та заліза X-XII ст.

Рис.28. План дослідженої ділянки Муравицького городища з позначенням об'єктів по будівельних періодах.

Рис.29. Муравиця у XII ст. (Графічна реконструкція).

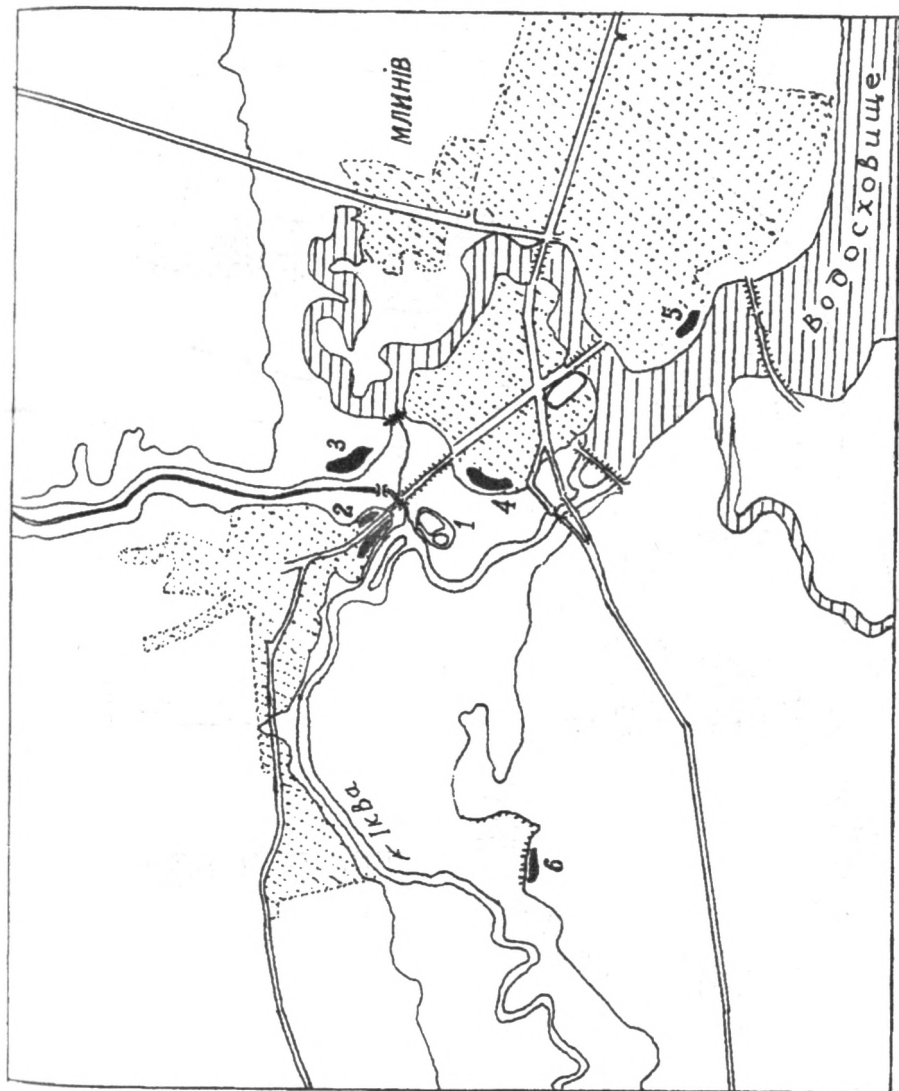

Рис. 1. Ранньослав'янські пам'ятки в околицях Млинова: 1 - Муравицьке городище; 2-6 - поселення.

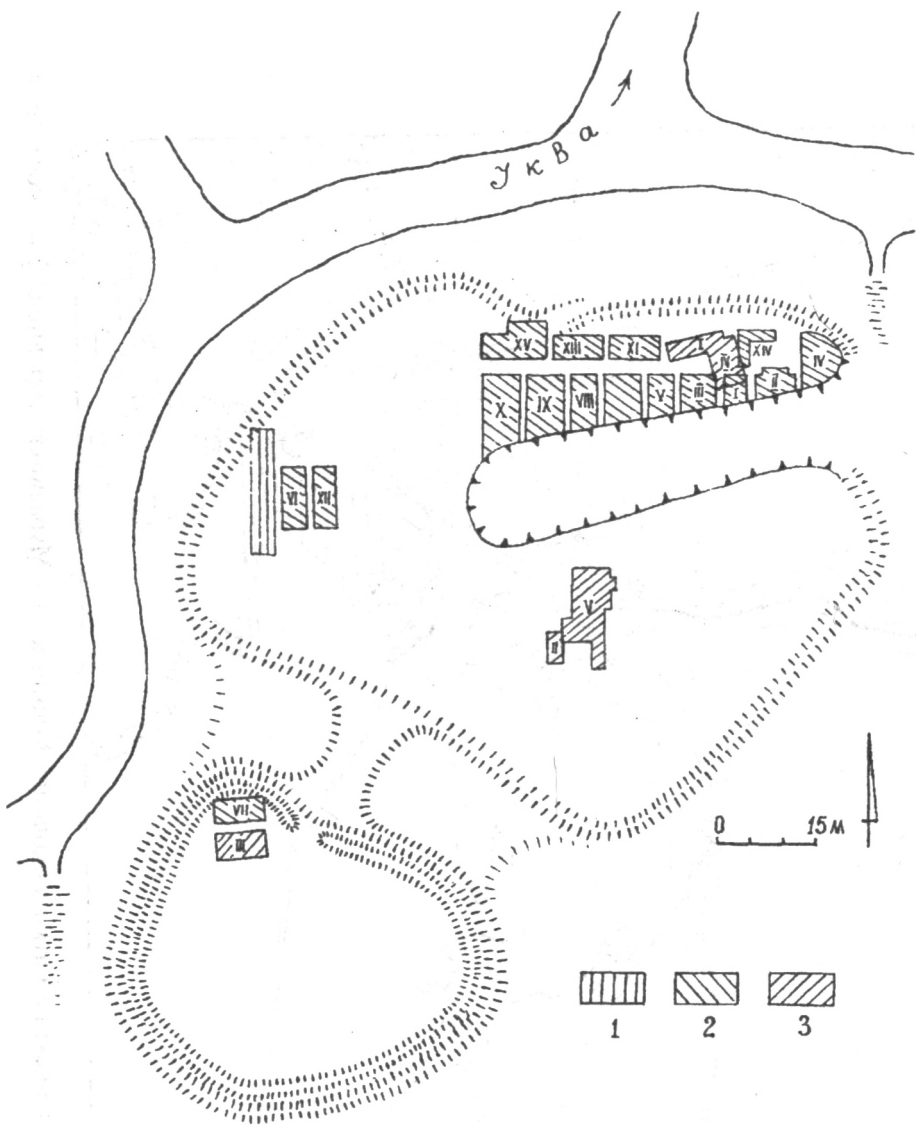

Рис. 2. План Муравицького городища з позначенням розкопів різних років: 1 - І.К.Свешникова; 2 - Ю.М.Нікольченка; 3 - Б.А.Прищепи.

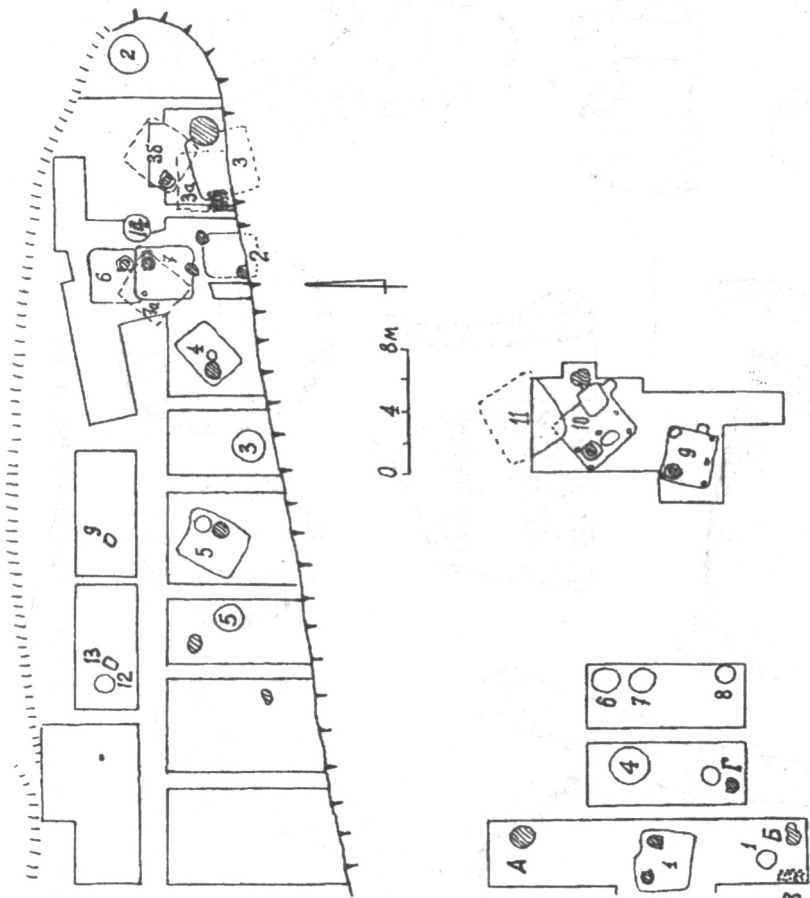

Рис. 3. Плани розкопів на Муравивському городищі з позначенням ранньослав'янських і давньоруських об'єктів.

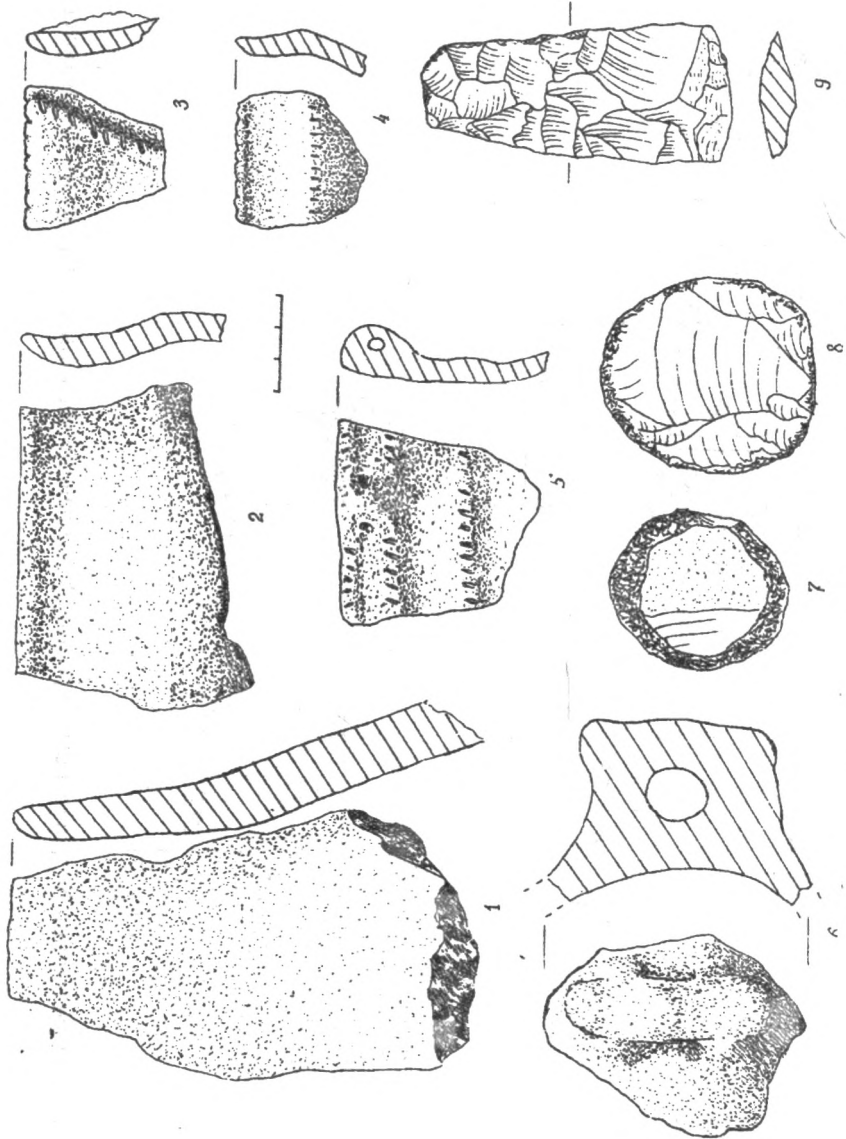

Рис.4. Знахідки мідного та бронзового віків з розкопок Муравіці у 1982 р.: 1-6 - глиняний посуд, 7,8 - крем'яні відбійники; 9 - крем'яна сокира.

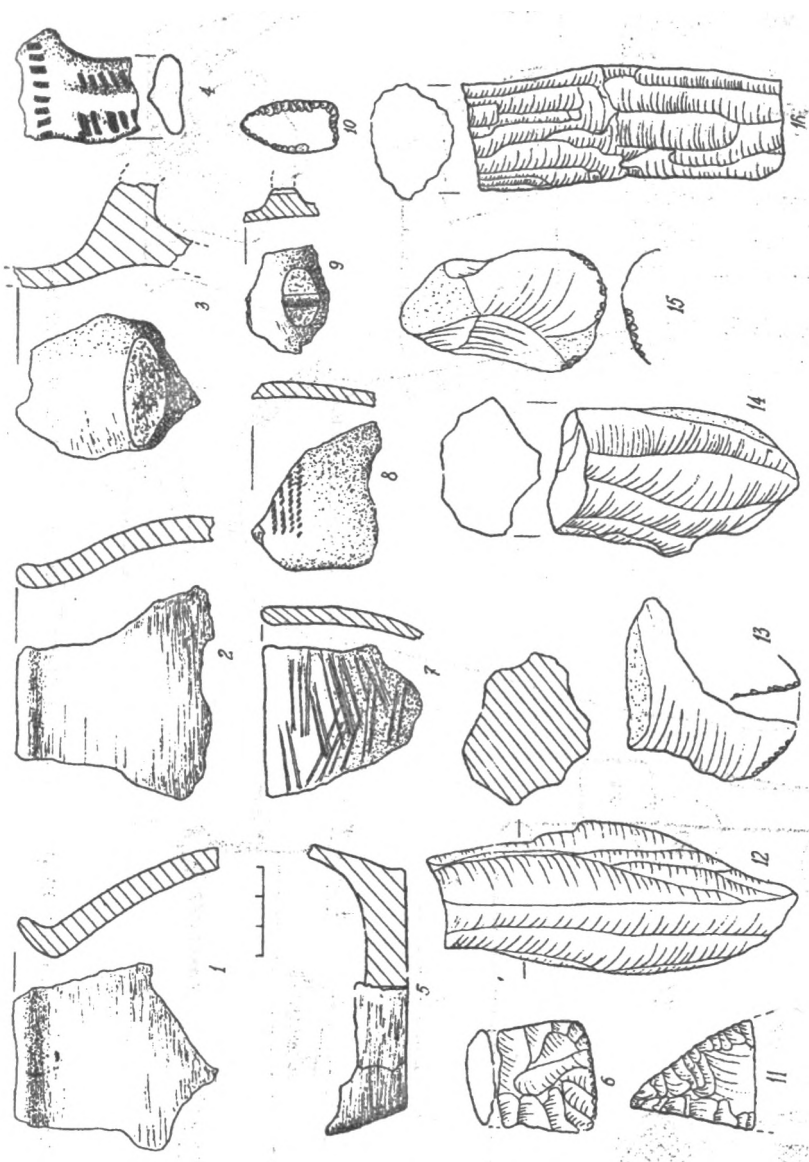

Рис.5. Знахідки мідного та бронзового віків з розкопок Муравівці у 1985 р.: 1-5,7-9 - глиняний посуд; 6 - фрагмент сокири; 10 - наконечник стріли; 11 - наконечник стріли; 12,14,16 - нуклеуси; 13,15 - знаряддя на відщепіах. 6, 10-16 - кремень.

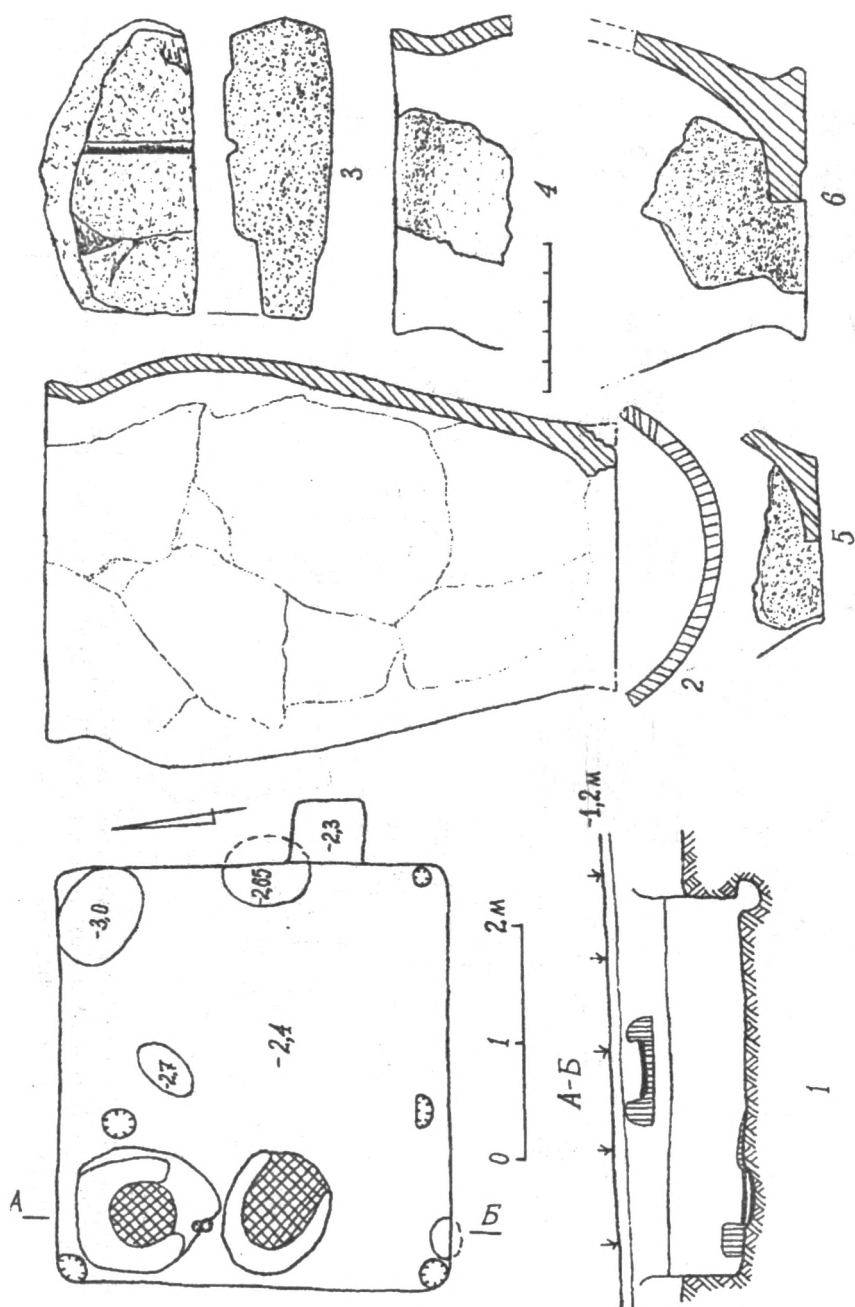

Рис.6. Житло №9 : 1 - план і розріз; 2,4-6 - глиняний посуд; 3 - точильний камінь.

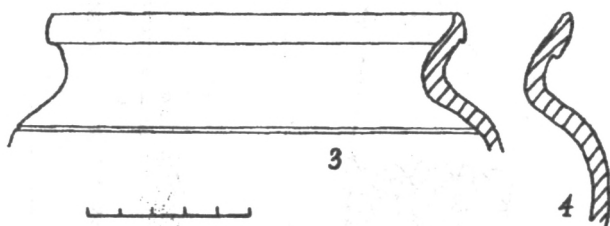
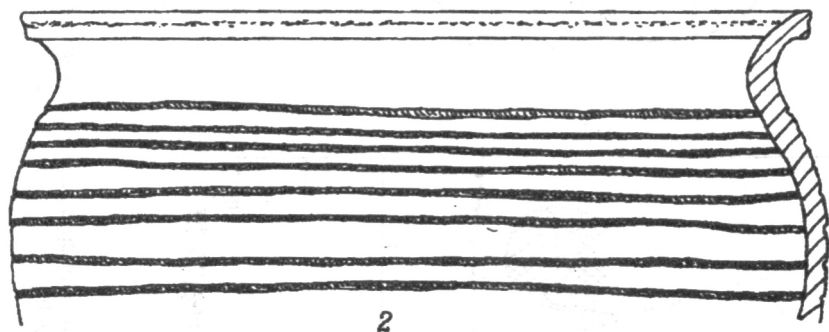
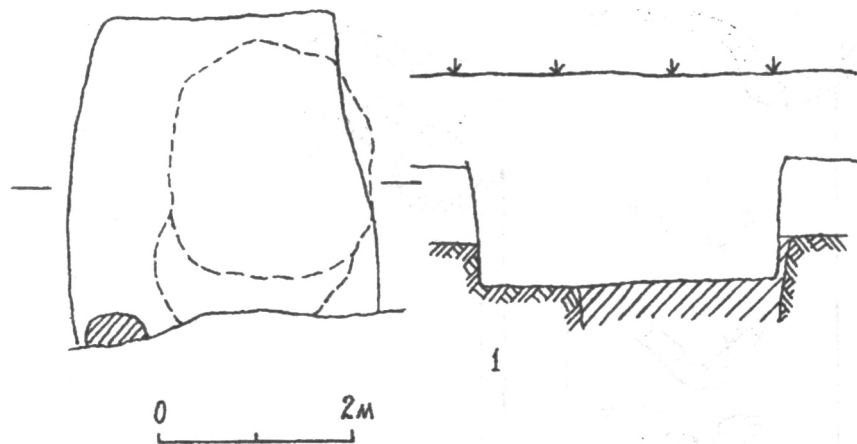

Рис.7. Житло №2: 1 - план і розріз; 2-4 - глиняний посуд.

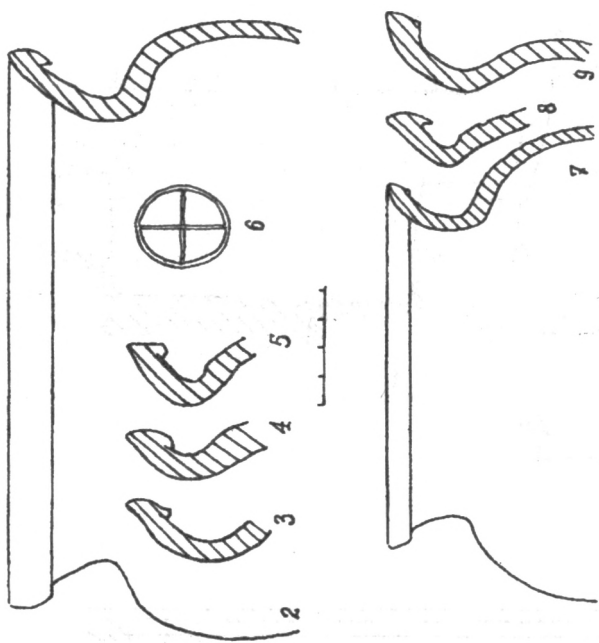
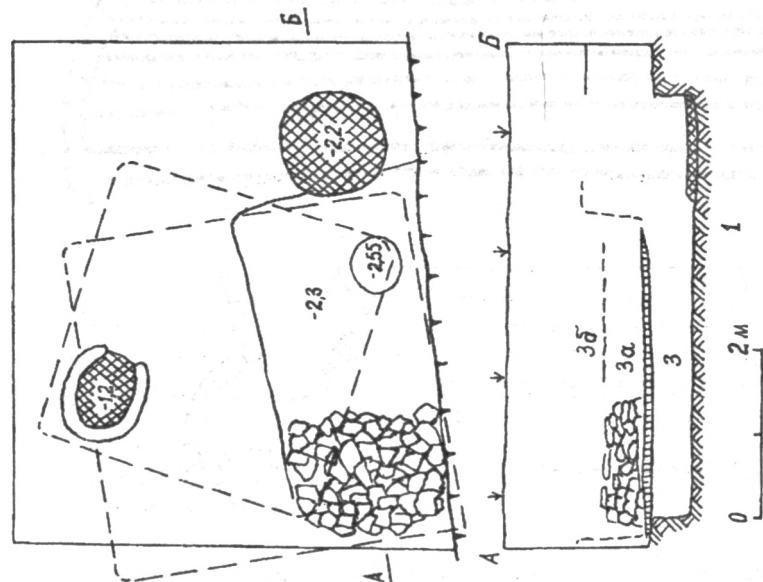

Рис.8. Житла №№3,3а,3б: 1 - план і розріз; 2-6 - глиняний посуд та гончарне кїлеймо з житла №3; 7-9 - глиняний посуд з житла №3а.

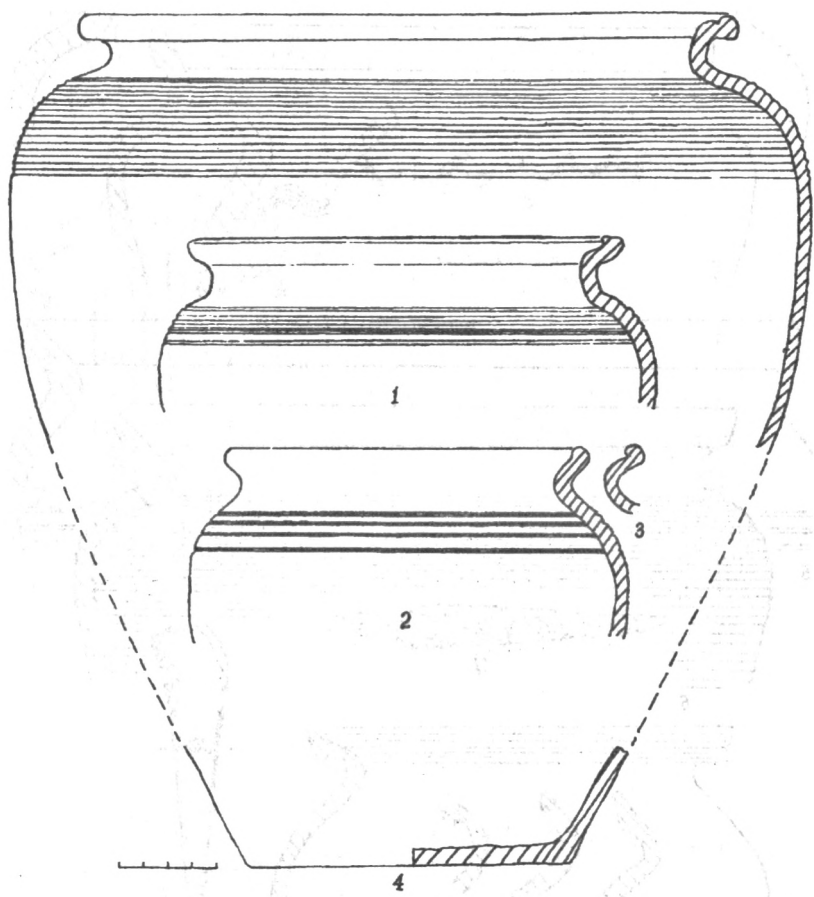

Рис.9. Горщики з житла №36.

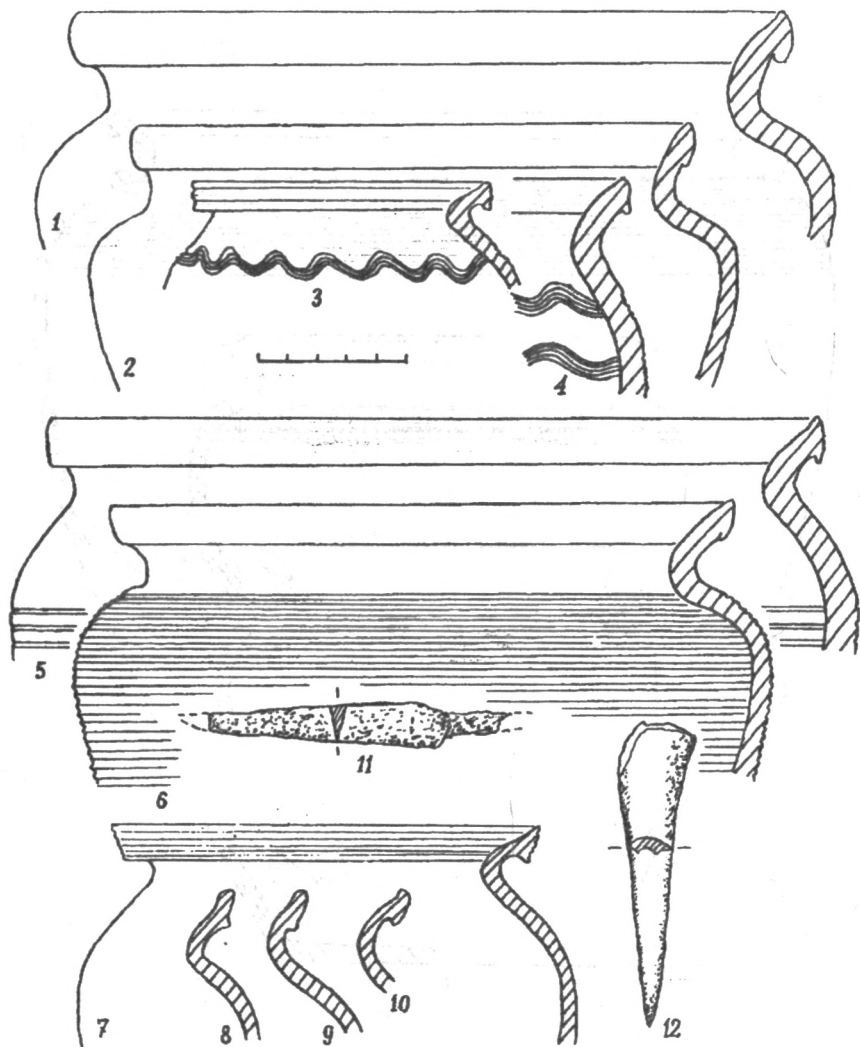

Рис.10. Житло №4: 1-10 - глиняний посуд; 11 - залізний ніж; 12 - кістяна проколка.

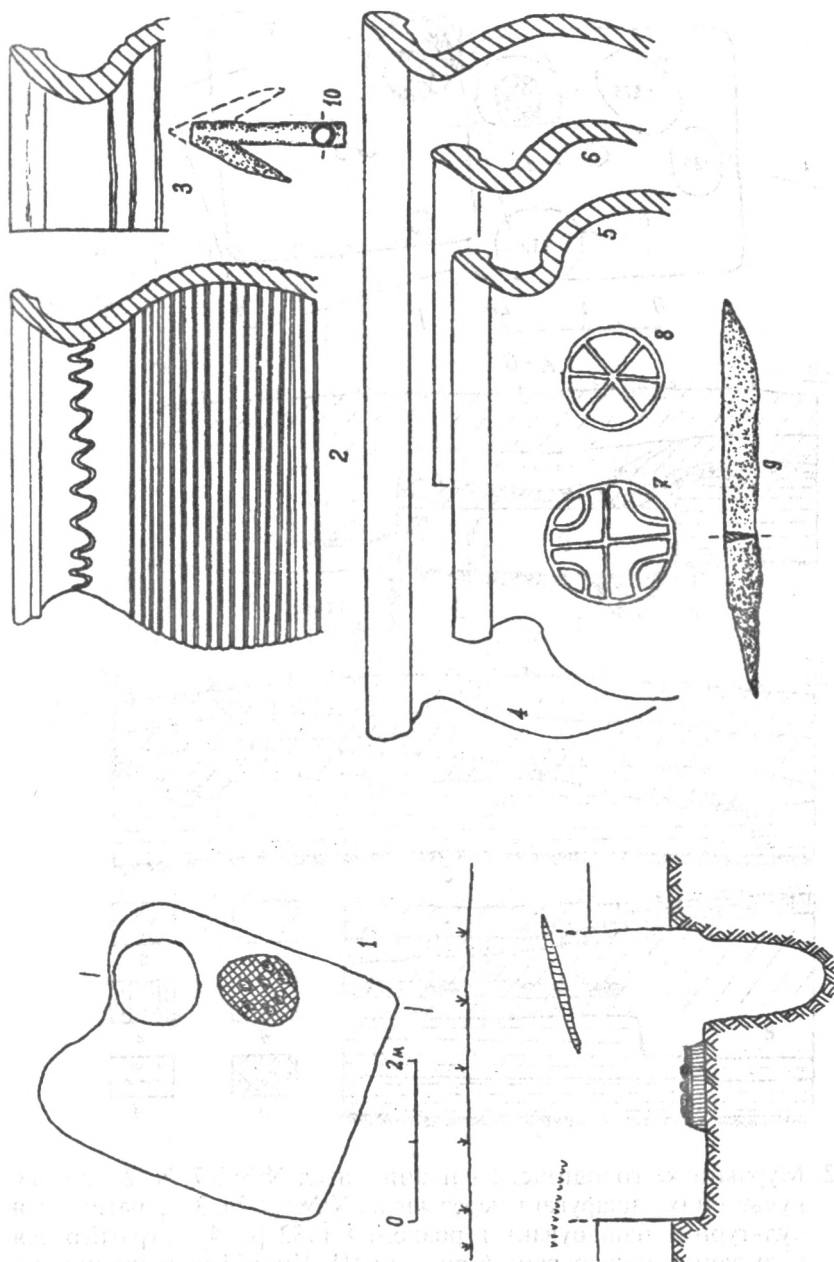

Рис.11. Житло №5: 1 - план і розріз; 2-6 - глиняний посуд; 7,8 - гончарні клейма; 9 - залізний ніж; 10 - наконечник стріли.

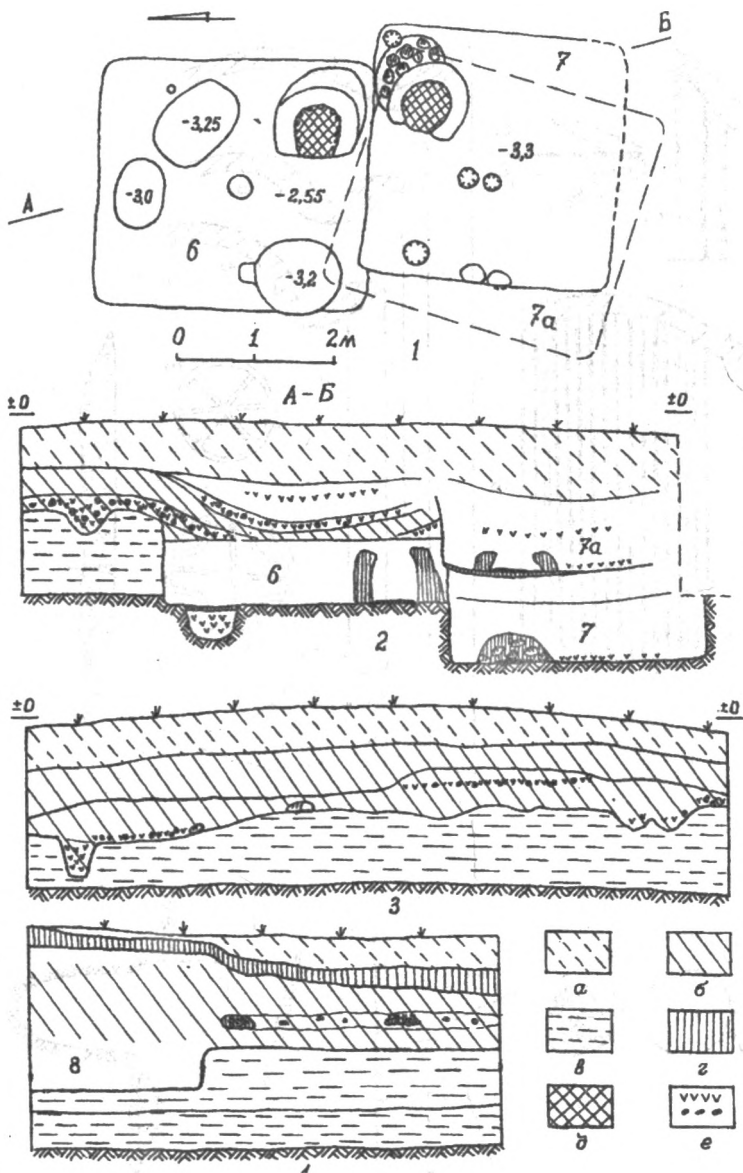

Рис.12. Муравицьке городище: 1 - плани жител №№6,7,7а; 2 - розріз культурних нашарувань через житла №№6,7,7а; 3 - стратиграфія культурних нашарувань в розкопі І 1982 р.; 4 - стратиграфія культурних нашарувань в розкопі ІІІ. Умовні позначення: а - верхній культурний шар; б - середній культурний шар; в - нижній культурний шар; г - підсипка материкового суглинку; д - пічний черинь; е - вугілля і попіл.

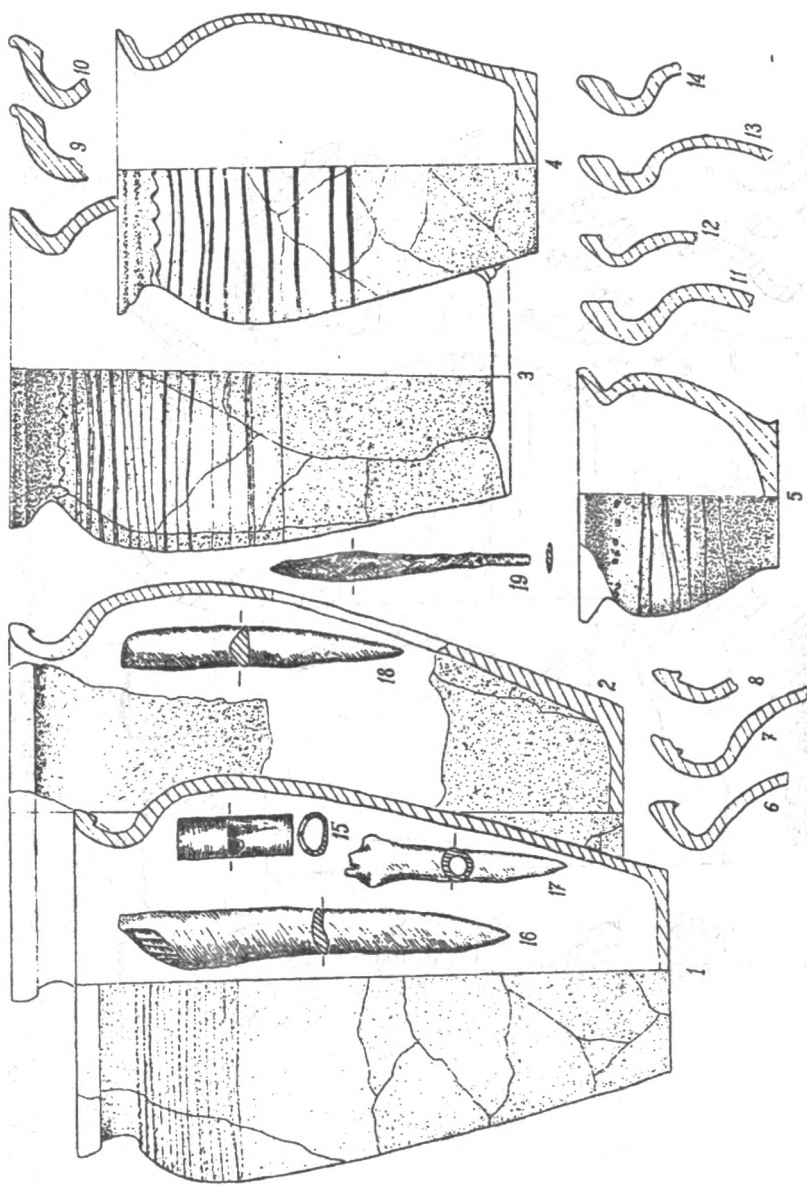

Рис.13. Знахідки з житла №6: 1-14 - глиняний посуд; 15 - кістяний виріб; 16-18 - кістяні проколки; 19 - залізний наконечник стріли.

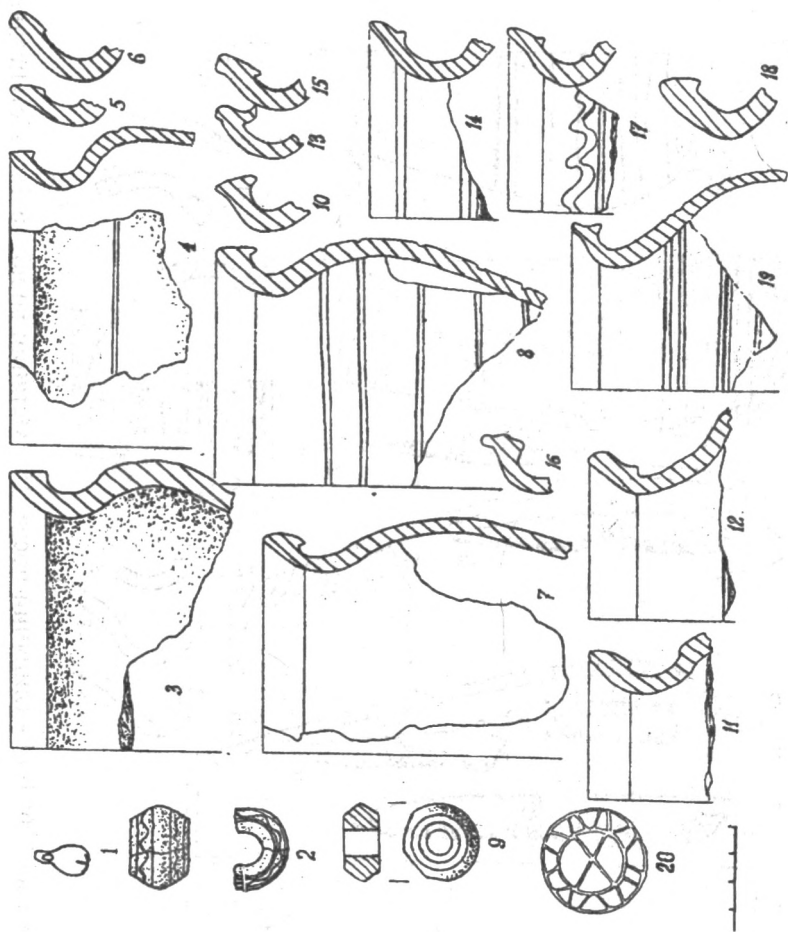

Рис.14. Знахідки з жигла №7: 1 - бронзовий дввіночок; 2 - прясло з крейді; 3-8,10-18 - глиняний посуд; 9 - прясло з глини; 20 - гончарне клеймо.

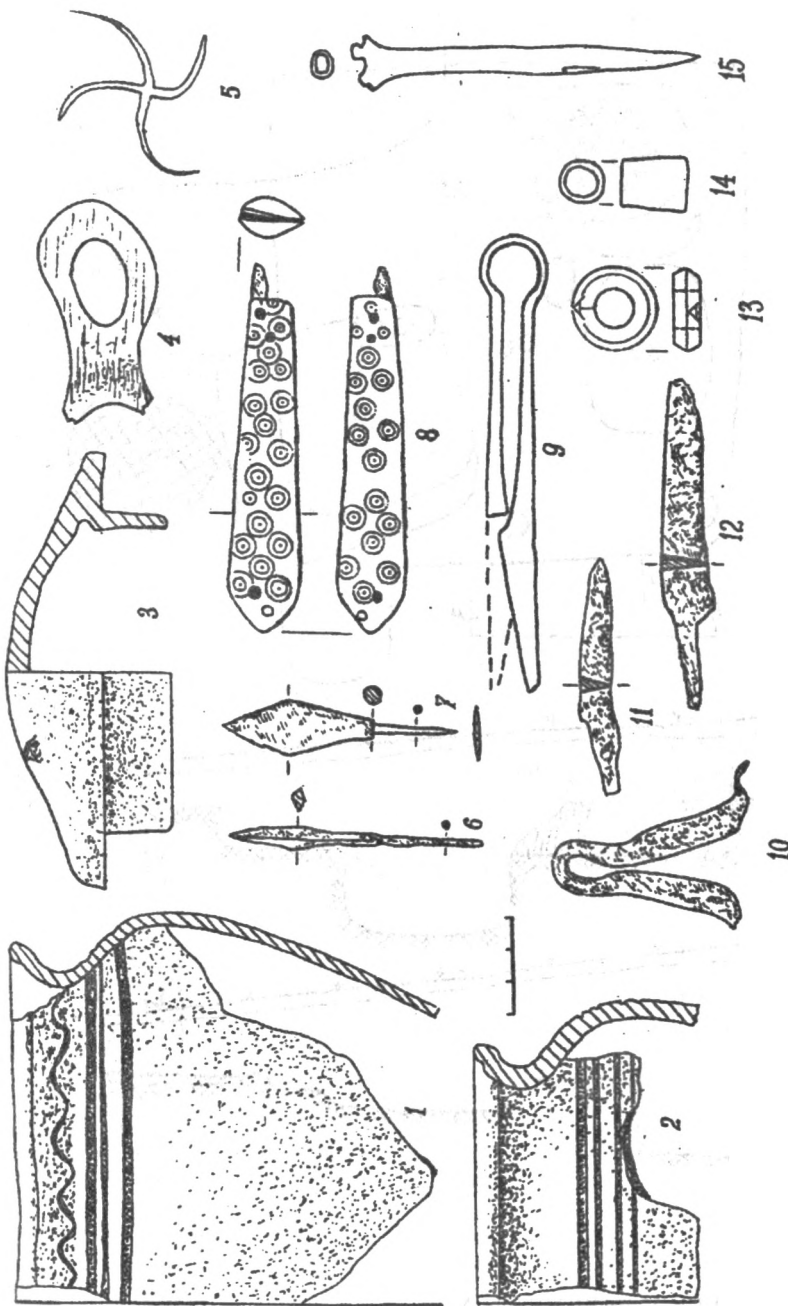

Рис.15. Знахідки з житла №7а: 1-4 - глиняний посуд; 5 - гончарне клеймо; 6,7 - наконечники стріл; 8 - руків'я; 9 - ножиці; 10 - вушко відерне; 11,12 - ножі; 13 - прясло; 14 - виріб; 15 - проколка. 6,7,9-12 - залізо; 8,14,15 - кістка; 13 - рожевий шифер.

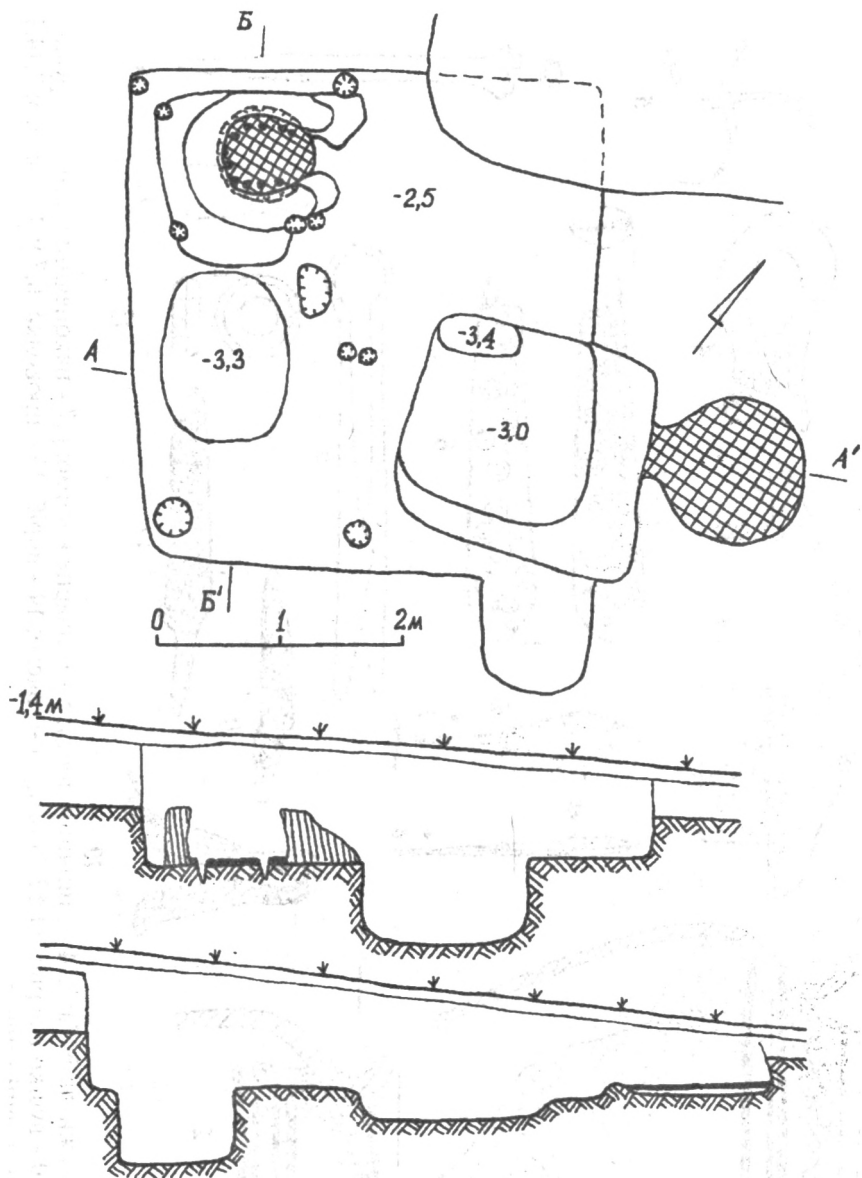

Рис.16. План і розрізи житла №10.

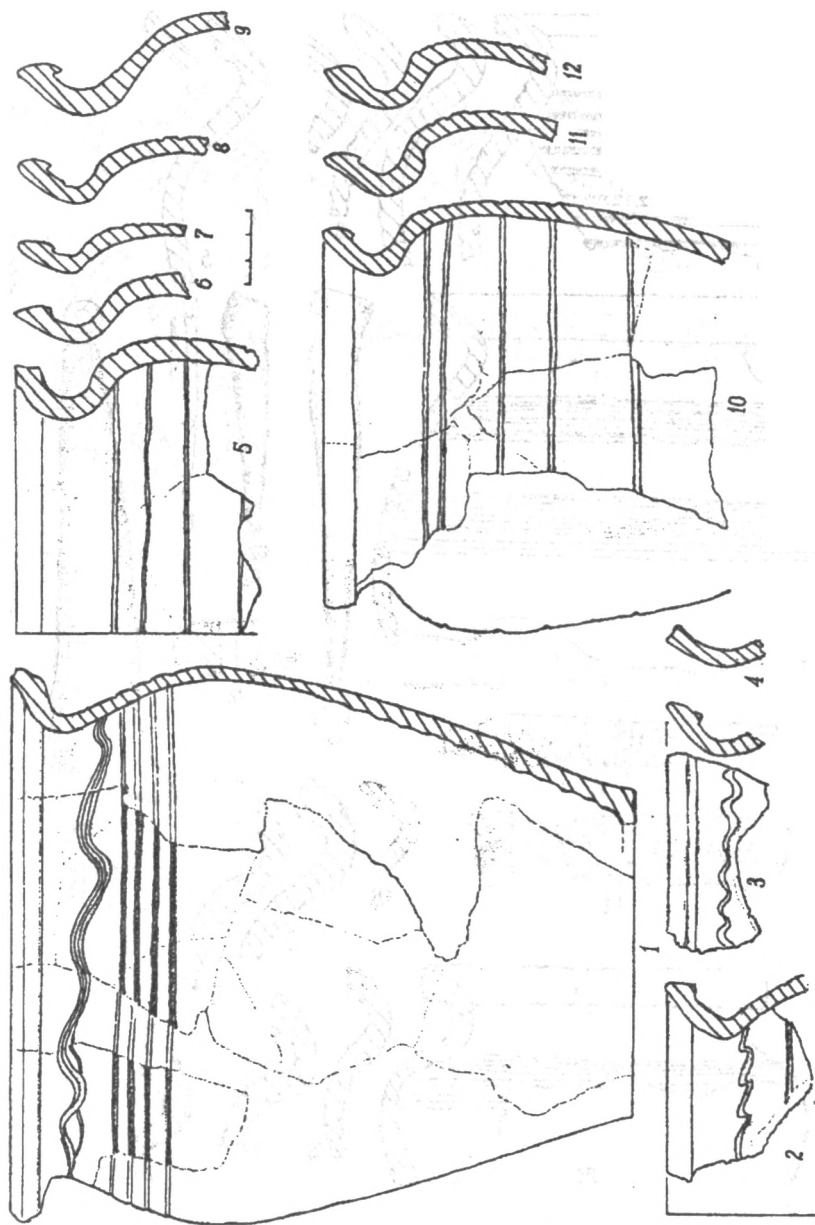

Рис.17. Горщики з вимостки череня печі №2 у житлі №10.

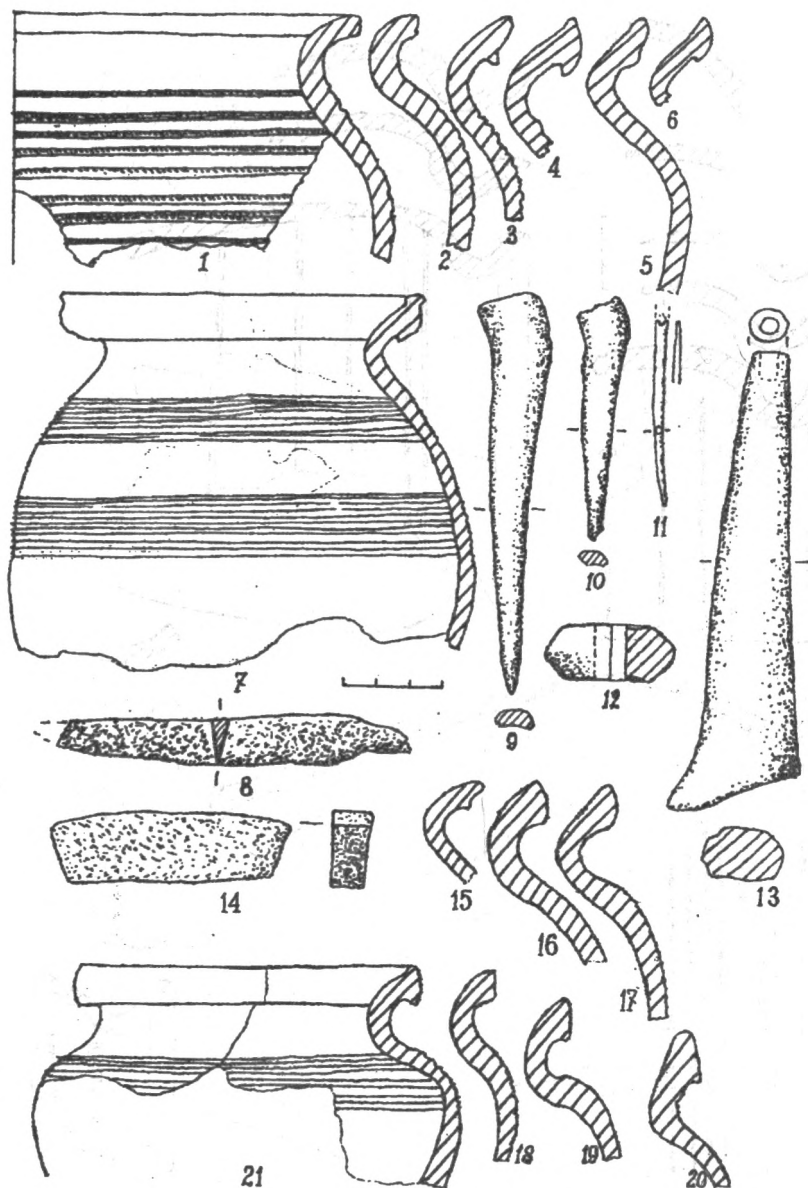

Рис.18. Знахідки з житла №10: 1-7, 15-21 - горщики; 8 - залізний ніж; 9,10 - проколки; 11 - голка; 12 - глиняне прясло; 13 - виріб; 14 - точильний камінь; 9-11, 13 - кістка.

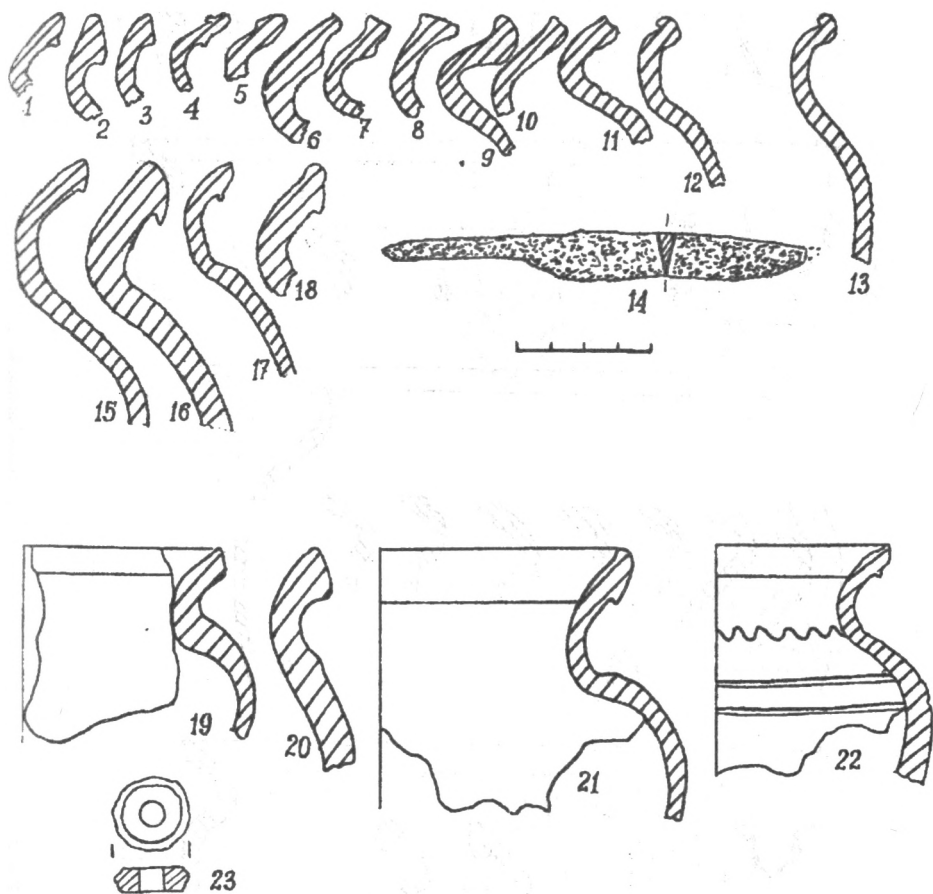

Рис.19. Знахідки з будівлі №11 (1-14), печі над житлом №9 (15-18); житла №8 (19-23). 1-13, 15-22 - глина; 14 - залізо, 23 - крейда.

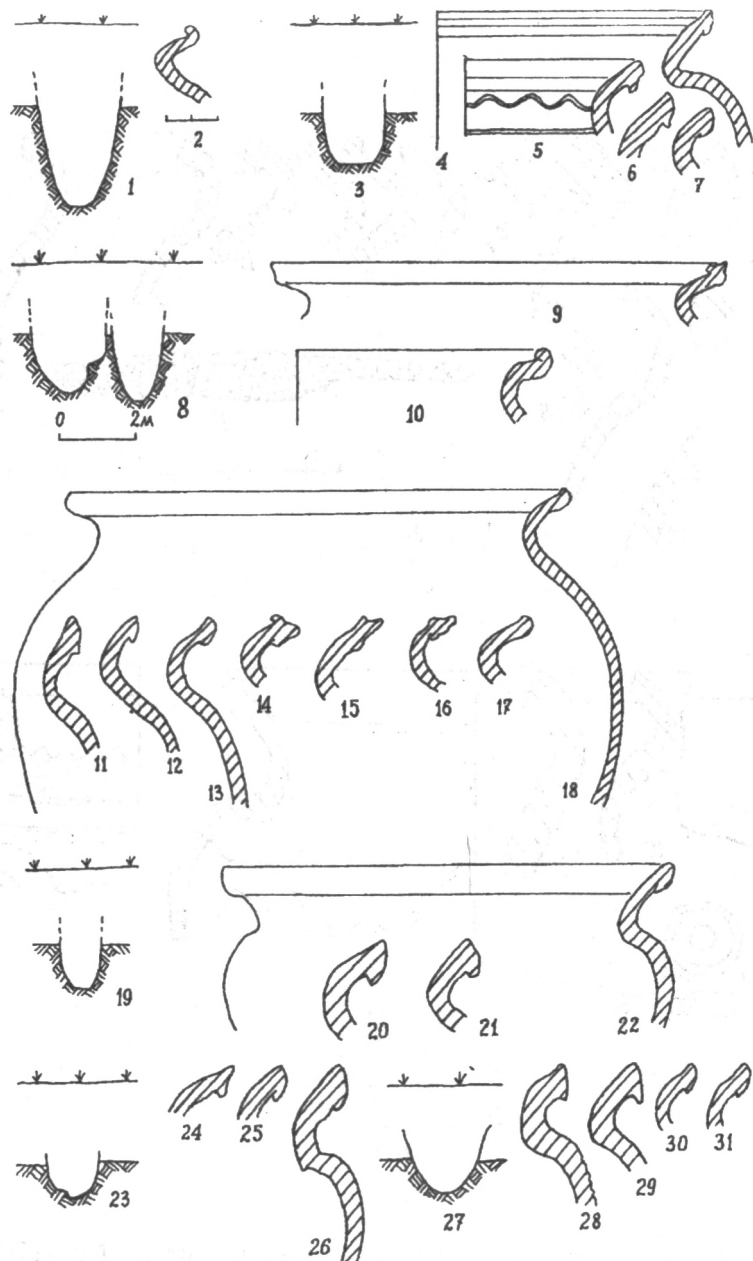

Рис.20. Розрізи господарських ям та профілі вінець горщиків з їх заповнення: 1,2 - яма №3; 3-7 - яма №4; 8 - ями №№6,7; 9-10 - яма №6; 11-18 - яма №7; 19-22 - яма №8; 23-26 - яма №12; 27-31 - яма №13.

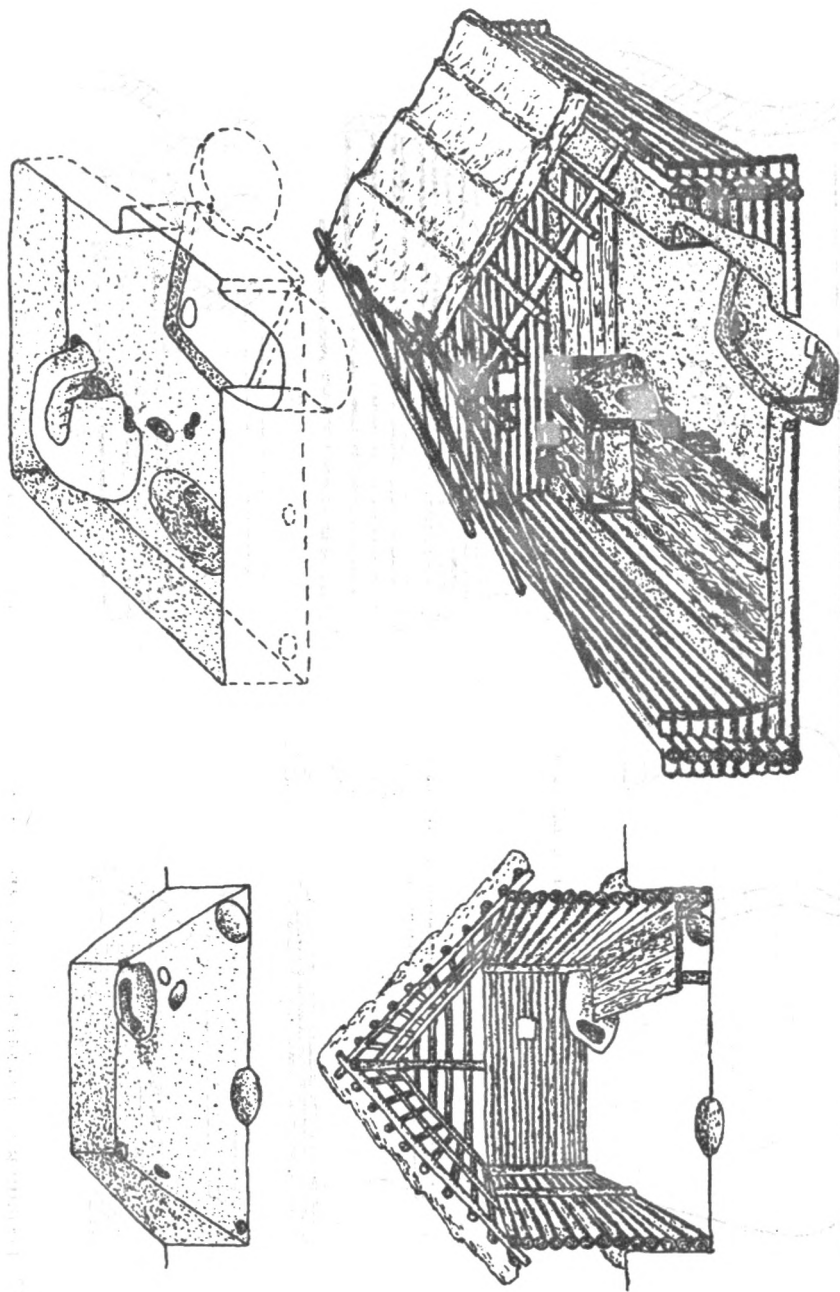

Рис.21. Реконструкція жител №9 та №10.

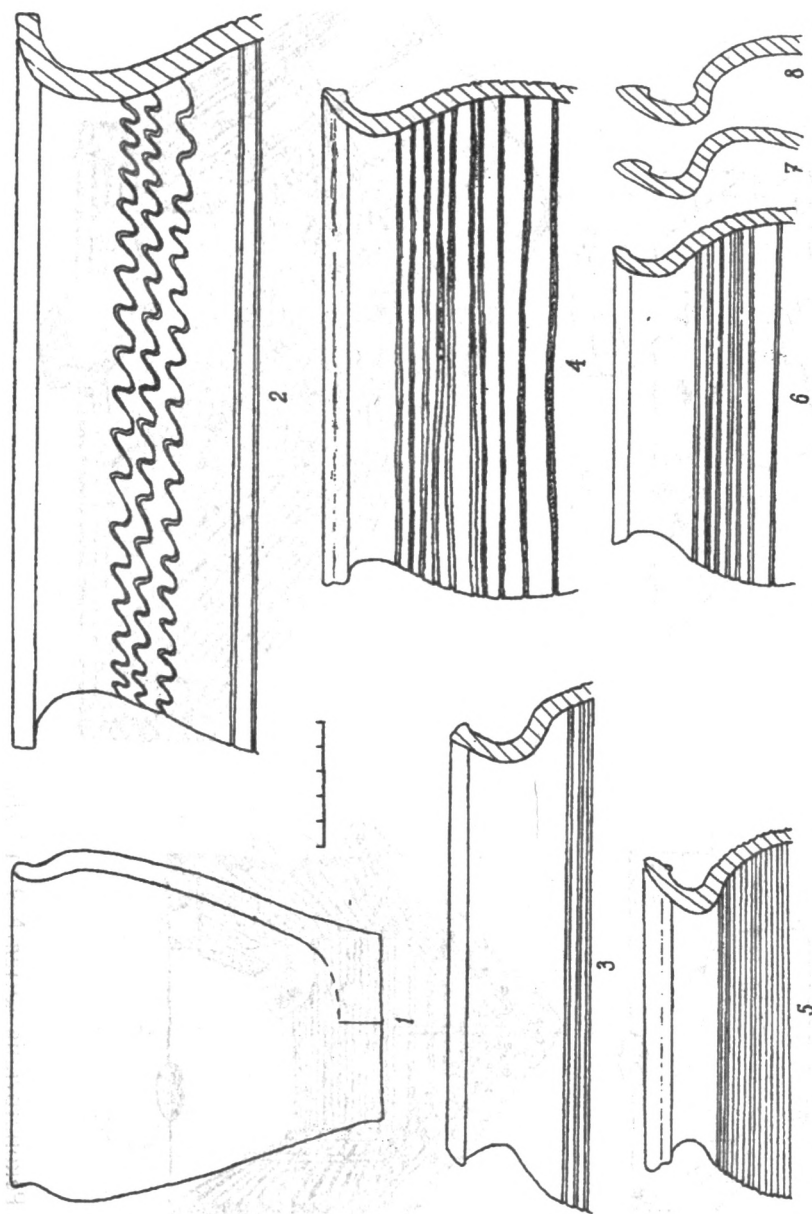

Рис.22. Горшки з нижнього горизонту середнього культурного шару.

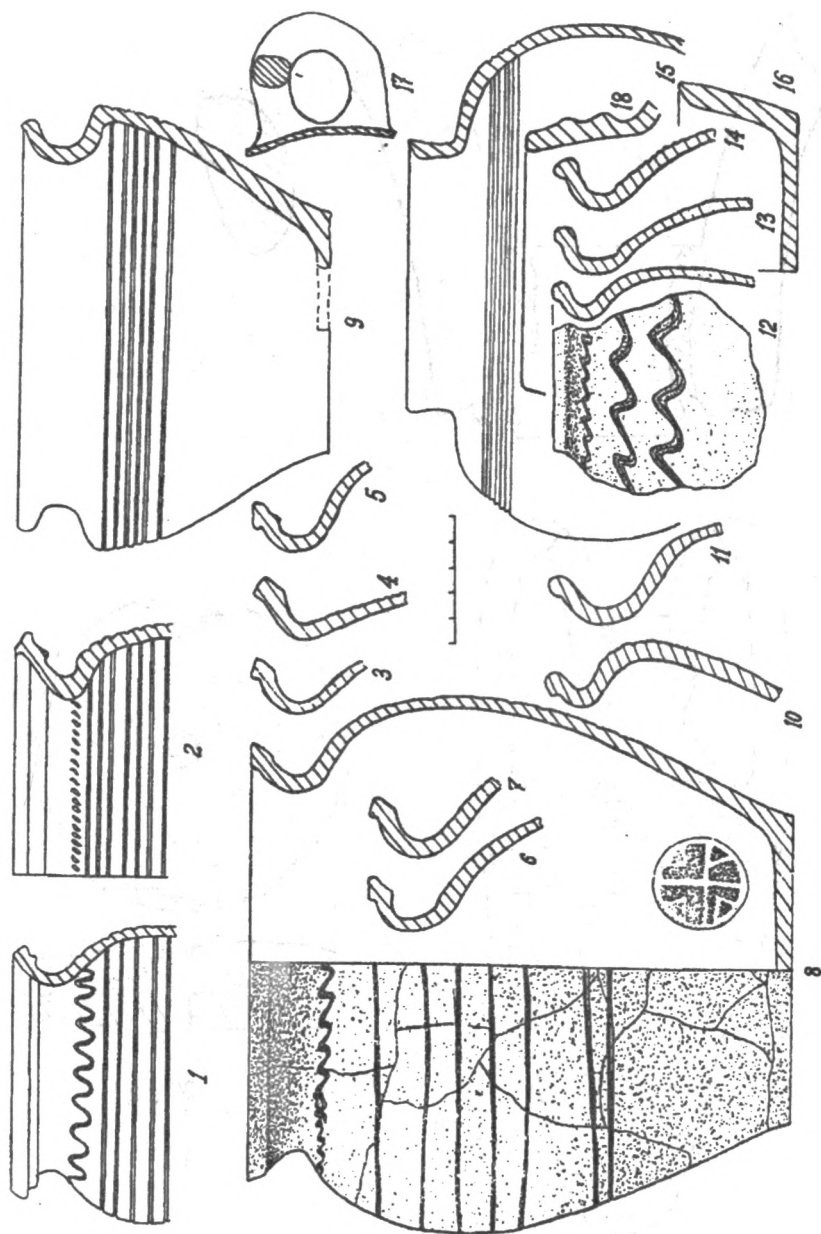

Рис.23. Горщики із верхнього горизонту середнього культурного шару.

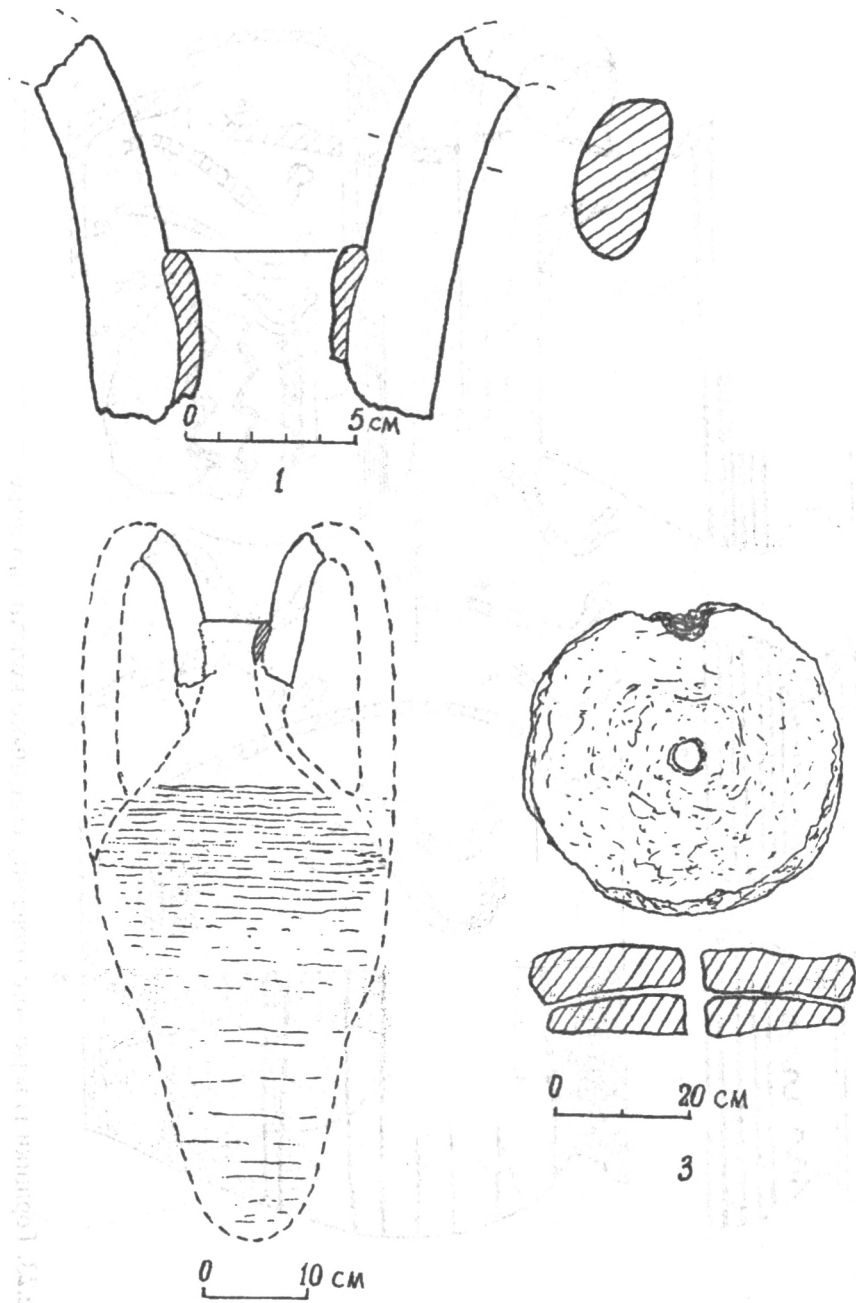

Рис.24. Реконструкція амфори та вапнякових жорен.

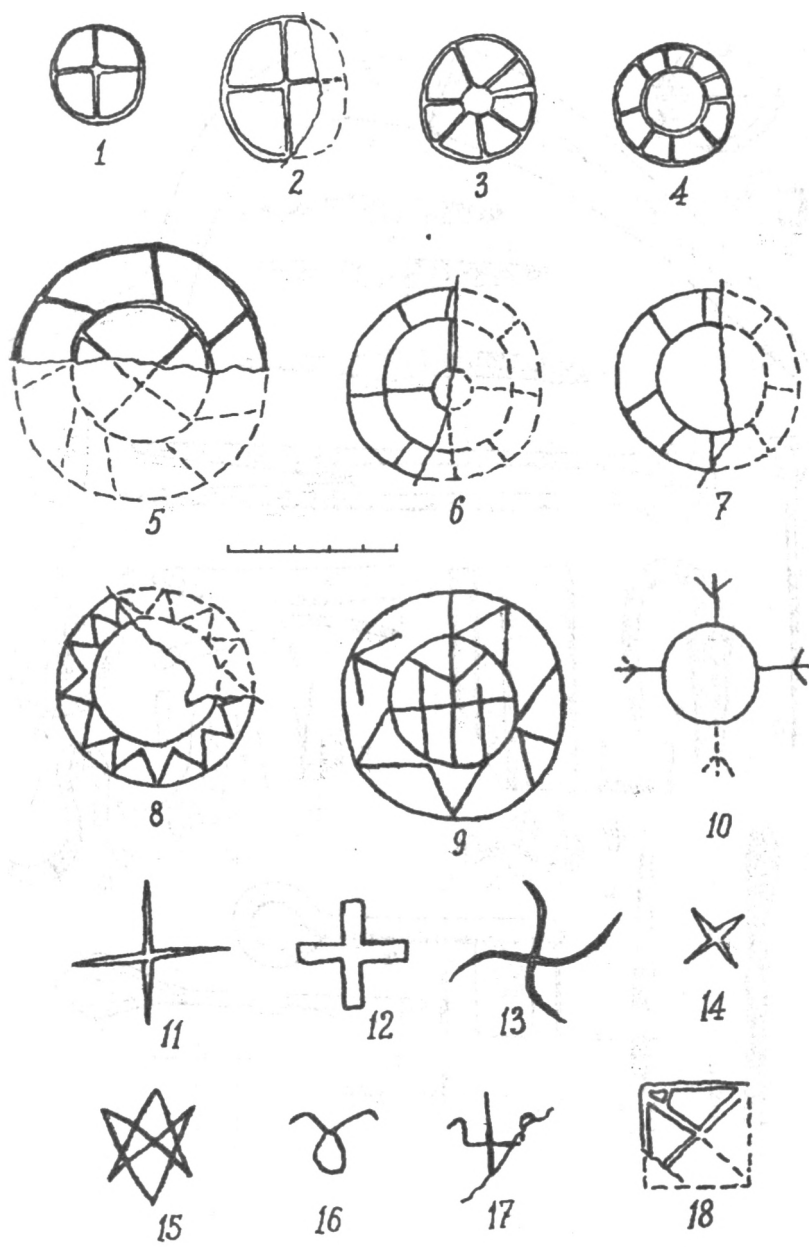

Рис.25. Гончарні клейма.

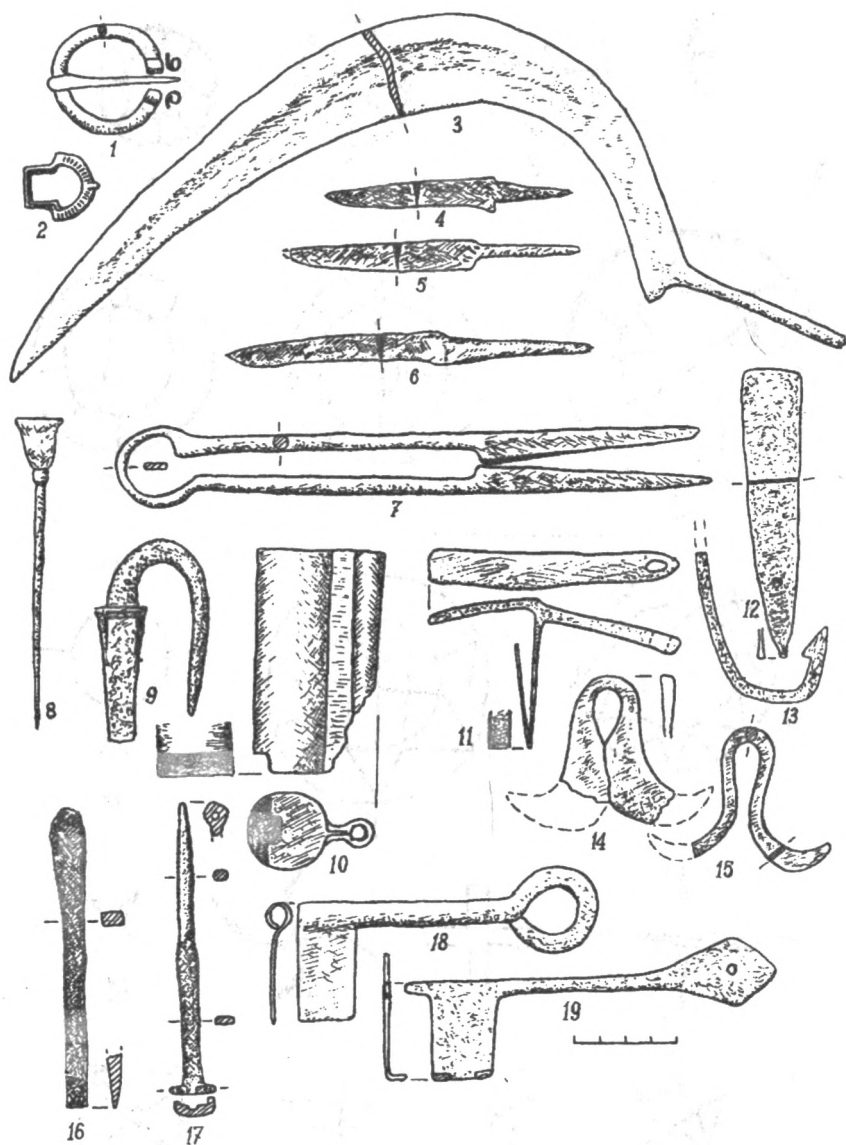

Рис.26. Металеві вироби X - XII ст.

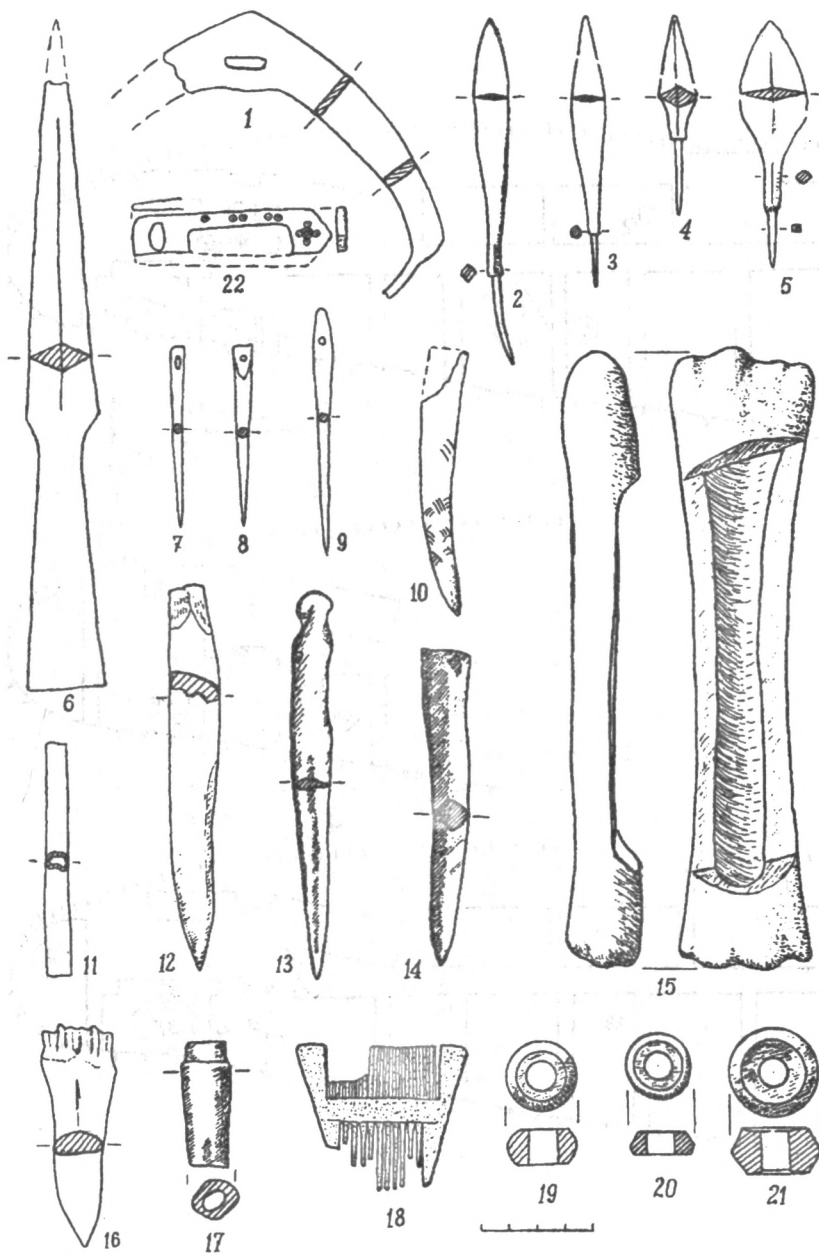

Рис.27. Вироби з кості, каменю та заліза X-XII ст.

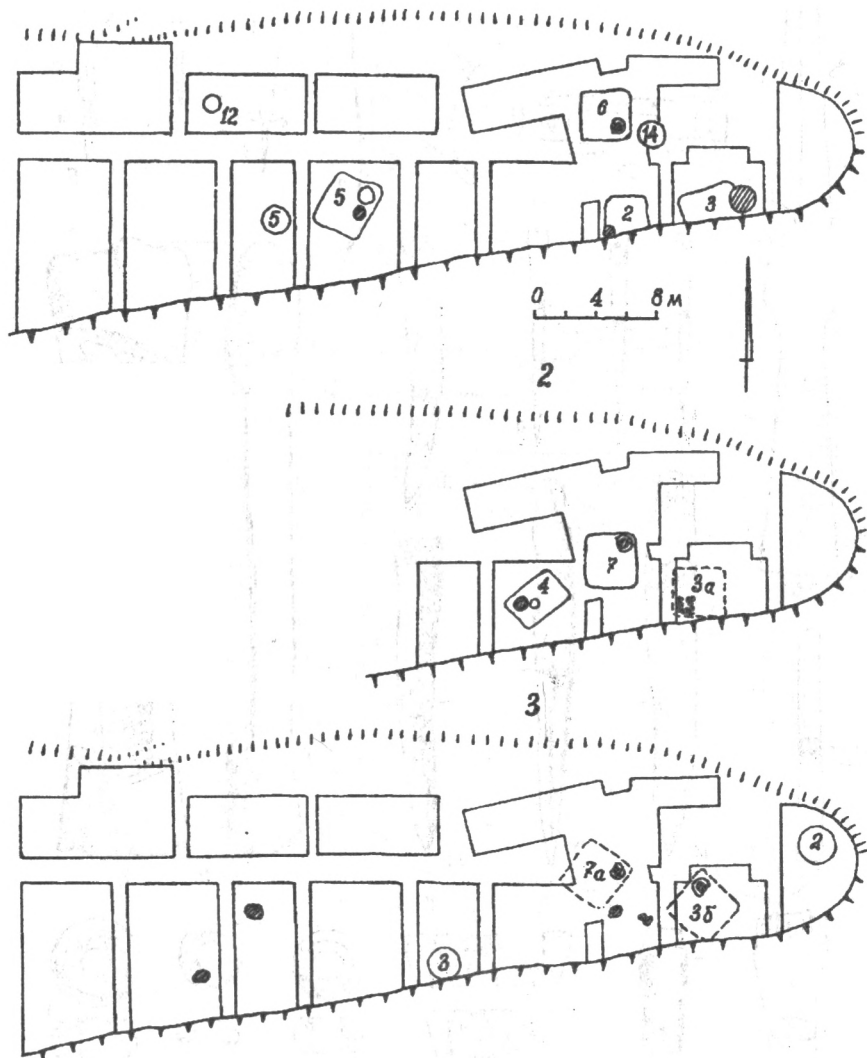

Рис.28. План дослідженої ділянки Муравицького городища з позначенням об'єктів по будівельних періодах.

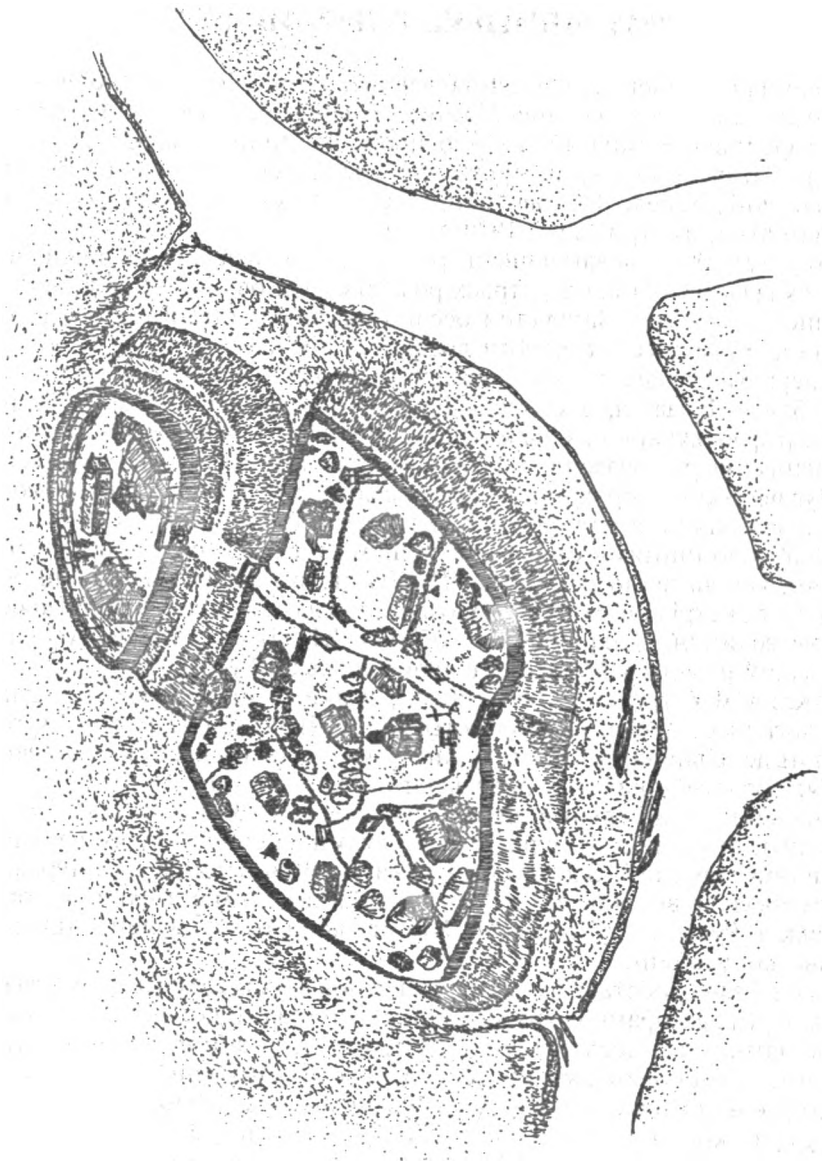

Рис.29. Муравиця у XII ст. (Графічна реконструкція).

РЕЦЕНЗІЯ НА РОБОТУ Б.А. ПРИШЕПИ ТА Ю.М.НІКОЛЬЧЕНКА “МУРАВИЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ”

Робота присвячена висвітленню давньої історії цікавої археологічної пам'ятки на території селища Млинів Рівненської області - Муравицького городища. Єдина згадка про нього в літописах відноситься до 1149 р. Тому особливу цінність для дослідження Муравиці мають археологічні джерела. Основні з них здобуті авторами під час розкопок цієї пам'ятки, які тривали з 1976 по 1985 рік.

Структура рецензованої праці традиційна і заперечень не викликає. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Загальний обсяг текстової частини становить 67 сторінок. Крім того, до роботи додано 29 рисунків.

У першому розділі подано дані про топографію археологічних пам'яток поблизу Муравиці, висвітлено історію їх досліджень, проаналізовано стратиграфію культурних відкладів на городищі, дано характеристику виявлених тут різночасових об'єктів. Під час археологічних досліджень на Муравицькому городищі відкриті комплекси мідного та бронзового віків; їх історичній інтерпретації присвячений другий розділ.

Особливо цінними є виявлені на пам'ятці сліди поселення давніх слов'ян, яке виникло тут вже в VII-VIII ст., а також різноманітні об'єкти X ст., котрі автори цілком слушно пов'язують з укріпленим поселенням волинян. Відкриті також об'єкти XI-XII ст., які свідчать про подальший розвиток Муравиці в добу Київської Русі.

Важливим є третій розділ роботи, у якому узагальнюються дані археологічних джерел, що стосуються середньовічної Муравиці. Автори дають детальну характеристику житлових і господарчих будівель давніх слов'ян, речових знахідок, визначають їх хронологію.

Проведений детальний аналіз всіх категорій знахідок дозволяє їм визначити етапи розвитку поселення, зупинитися на його соціально-історичній типології. Заслуговує на увагу думка авторів, що Муравиця розвивалася від общинної фортеці волинян до міста-фортеці доби Київської Русі, але у середині XII ст. вона була спалена під час князівської усобиці.

Рецензована робота підготовлена на основі нових археологічних джерел, здобутих авторами із використанням широкого кола літератури по проблематиці, яка досліджується. Матеріал поданий чітко систематизованим, а висновки авторів достатньо аргументовані. Тому робота заслуговує на окрему публікацію, яка зацікавить археологів, істориків, етнографів, краєзнавців та всіх, кого цікавить минуле України.

*Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології
та джерелознавства Волинського
державного університету імені Лесі Українки
Михайло Кучінко*

Зміст

Передмова	3
Розділ I. Археологічні пам'ятки Муравиці.	4
1.1. Топографія пам'яток, оборонні укріплення Муравицького городища.	4
1.2. Історія вивчення Муравиці.	5
1.3. Стратиграфія культурних нащарувань.	7
1.4. Споруди мідного і бронзового віків.	9
1.5. Перші сліди слов'янського заселення Муравиці у VII - VIII ст.	10
1.6. Житла X-XII ст.	11
1.7. Господарські комплекси X - XI ст.	16
Розділ 2. Поселення первісної доби на Муравицькому городищі.	18
2.1. Пам'ятки лендельської культури мідного віку.	18
2.2. Поселення стужижевської культури шнурової кераміки бронзового віку.	19
Розділ 3. Муравиця в ранньому середньовіччі.	22
3.1. Житла, господарські і виробничі об'єкти, характер забудови.	22
3.2. Речовий матеріал. Хронологія. Кераміка.	27
3.3. Соціально-історична типологія поселення.	38
Висновки	42
Список літератури	43
Список скорочень	46
Перелік ілюстрацій	47
Рецензія	78

Наукове видання

**Богдан Анатолійович Прищепя,
Юзеф Мойсейович Нікольченко**

Муравицьке городище

Креслення і рисунки виконані Б.А. Прищепю.

Підписано до друку 18.04.01 р. Формат 60x84¹/₁₆ Папір. офсет.
Гарнітура "TimesDL". Друк різнографічний. Умов.друк.арк. 4,55
Обл.видавн.арк. 5,52 Зам. № 83

Видавництво "Рената".

87532, Донецька обл., м.Маріуполь, вул.Єнгельса, 26/2, оф.35

Надруковано у друкарні ТОВ "ІнформМеню".

87535, Донецька обл., м.Маріуполь, а/с 3

